

У. І. Куліковіч, Г. К. Чахоўскі

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

вучэбна-метадычны комплекс

фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія

Для студэнтаў I курса
спецыяльнасцей Г.10.02.01; Г.02.01.00
"Беларуская мова і літаратура"

**Мінск
БДУ
2003**

Рэцэнзенты: *З.І Бадзевіч*, кандыдат філалагічных навук;
дацэнт, загадчык кафедры сучаснай беларускай

мовы

філалагічнага факультэта БДУ.
С.У. Махонь, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры рускай мовы БДУ

Зацверджана саветам філалагічнага факультэта 26 студзеня 2003 г.
пратакол № 2

Куліковіч У.І., Чахоўскі Г.К.

Сучасная беларуская мова. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія.
Графіка. Арфаграфія.: Вучэбна-метадычны комплекс Для студэнтаў I
курса спецыяльнасцей Г.10.02.01; Г.02.01.00 "Беларуская мова і
літаратура". -- Мн.: БДУ, 2002. -- 144 с.

Вучэбна-метадычны комплекс па сучаснай беларускай мове
прапануецца для студэнтаў дзённага аддзялення спецыяльнасці
"Беларуская мова і літаратура". У ім улічаны сучасныя
лінгвістычныя канцэпцыі і падыходы да моўных з'яў і працэсаў.
Пададзены спіс літаратуры для самастойнага азнаямлення.

Праграма курса Сучасная беларуская мова: фанетыка і фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія

УВОДЗІНЫ

Беларуская мова як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры, духоўны скарб нацыі. Беларуская мова як аснова нацыянальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў.

Сацыяльна-функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай нацыянальнай мовы: літаратурная мова, тэрытарыяльныя дыялекты, мова горада і інш. Характар узаемаадносін паміж рознымі адгалінаваннямі нацыянальнай мовы.

Беларуская літаратурная мова, яе прыметы: наддыялектнасць, унармаванасць, кадыфікаванасць, поліфункцыянальнасць. Літаратурныя нормы з пункту гледжання сінхроннай дынамікі. Норма і варыянтнасць. Сістэма функцыянальных стыляў, падстыляў, жанраў літаратурнай мовы. Пісьмовая і вусная формы рэалізацыі стыляў.

Беларуская мова сярод моў свету. Генетычная і тыпалагічная характарыстыка беларускай мовы. Асноўныя этапы яе развіцця. Роля і месца беларускай мовы ў сучасным грамадстве.

Сучасная беларуская літаратурная мова як прадмет вывучэння. Навукова-тэарэтычныя і практычныя мэты, змест, аб'ём курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Метадалагічныя асновы і крыніцы вывучэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

ФАНЕТЫКА І ФАНАЛОГІЯ

Мова як сродак камунікацыі. Структура камунікатыўнага акта. Роля гукавога боку мовы ў працэсе камунікацыі.

Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы. Прадмет фанетыкі. Метады вывучэння гукавога ладу мовы. Сувязь фанетыкі з іншымі раздзелаў мовазнаўства.

Транскрыпцыя. Віды транскрыпцыі (фанетычная, інтанацыйная, фанематычная). Сістэма транскрыпцыйных знакаў.

Паняцце аб фанетычным члянэнні моўнай плыні. Асноўныя фанетычныя адзінкі: гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт (сінтагма), фраза, фонаабзац, тэкст; націск, інтанацыя.

Гукі мовы. Аспекты вывучэння гукаў: артыкуляцыйны, акустычны, перцэптыўны, функцыянальны.

Артыкуляцыйны аспект гукаў. Будова моўнага апарату: актыўныя і пасіўныя органы маўлення. Асноўныя фазы артыкуляцыі. Артыкуляторныя (фізіялагічныя) метады даследавання гукаў.

Акустычны аспект гукаў. Агульныя акустычныя ўласцівасці гукаў. Частата ваганняў і вышыня гука. Сіла і гучнасць гука. Спектр гука і тэмбр. Фармантная структура гука. Асноўныя метады акустычнага аналізу гукаў.

Перцэптыўны аспект гукаў. Універсальныя і спецыфічныя перцэптыўныя характарыстыкі гукаў. Асноўныя метады вывучэння ўспрыняцця гукаў.

Функцыянальны аспект гукаў. Функцыі гукаў у мове. Паняцце фанемы.

Спосабы класіфікацыі гукаў. Паняцце аб артыкуляцыйнай і акустычнай класіфікацыях гукаў. Зычныя і галосныя гукі.

Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных: падзел іх на групы паводле голасу і шуму, месца і спосабу ўтварэння, адсутнасці ці наяўнасці дадатковай артыкуляцыі (палаталізацыі). Санорныя і шумныя, звонкія і глухія. Губныя (губна-губныя і губна-зубныя) і язычныя: пярэднеязычныя (зубныя і пярэднепаднябенныя), сярэднеязычныя (сярэднепаднябенныя), заднеязычныя (заднепаднябенныя). Змычныя (выбухныя), шчылінныя (фрыкатыўныя), змычна-шчылінныя (афрыкаты, злітныя), змычна-праходныя. Цвёрдыя і мяккія зычныя.

Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў. Галосныя лабіялізаваныя і нелабіялізаваныя. Галосныя верхняга, сярэдняга і ніжняга пад'ёму. Галосныя пярэдняга, сярэдняга і задняга рада.

Адметнасць артыкуляцыйнай базы беларускай мовы (агульная ненапружанасць органаў маўлення, высокі падём языка, схільнасць да моцнай палаталізацыі адных гукаў і велярызацыі другіх).

Акустычная класіфікацыя гукаў. Асноўныя класы гукаў паводле акустычных прымет. Ізаморфнасць артыкуляцыйнай і акустычнай класіфікацый.

Склад як фанетычная адзінка. Розныя тэорыі склада: экспіраторная, санорная, тэорыя мускульнага напружання. Тыпы складоў: адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя. Структура беларускага склада (слабае прымыканне, тэндэнцыя да адкрытага і прыкрытага складу). Прынцыпы складападзелу. Фанетычны, графічны складападзелы. і іх адрозненне ад марфемнага падзелу слоў.

Прасадычныя фанетычныя адзінкі (націск, інтанацыя), іх роля ў арганізацыі моўнай плыні.

Фанетычная прырода націску. Розныя тыпы націску. Акустычныя характарыстыкі слоўнага націску. Рознамясцовасць, рухомасць слоўнага націску. Асноўны і пабочны націск у складаных словах. Праклітыкі і энклітыкі. Акцэнтна-рытмічныя мадэлі беларускіх слоў. Функцыі тактавага, лагічнага націску.

Фразаўтваральныя функцыі інтанацыі. Кампаненты інтанацыі. Паняцце інтанацыйнай канструкцыі (ІК). Асноўныя тыпы ІК у беларускай мове. Інтанацыйная сіналізія.

Фанетыка тэксту. Тэкст і фонаабзац.

Змены гукаў у моўнай плыні. Паняцце сінтагматыкі і парадыгматыкі на фанетычным узроўні. Дыхранічныя і сінхранічныя фанетычныя законы. Паняцце фанетычных працэсаў і фанетычных адносін. Асноўныя фанетычныя працэсы: асіміляцыя, дысіміляцыя, сцяжэнне, падаўжэнне, пратэза, эпентэза, дыярэза, акамадацыя, рэдукцыя і інш.

Пазіцыйныя чаргаванні гукаў як вынік фанетычных працэсаў. Розныя тыпы (перасякальны і паралельны) пазіцыйных чаргаванняў. Гістарычныя чаргаванні гукаў.

Пазіцыйныя чаргаванні зычных гукаў: звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, зубных (свісцячых) і пярэднепаднябенных (шыпячых), выбухных і афрыкат.

Паралельны тып чаргавання галосных у націскных складах. Паралельна-перасякальнае чаргаванне галосных у ненаціскных складах.

Фанема як рад гукаў, якія пазіцыйна чаргуюцца (Маскоўская фаналагічная школа). Моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) і слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі фанем. Асноўны прадстаўнік, варыянт і варыяцыя фанемы. Гіперфанема.

Фанема як мінімальная частка фаналагічнай апазіцыі (Пражская фаналагічная школа). Дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем. Нейтралізацыя фанемных проціпастаўленняў. Архіфанема.

Фаналагічная сістэма беларускай мовы. Паняцце аб фаналагічнай падсістэме агульнаўжывальных слоў і фаналагічнай падсістэме запазычаных і рэдкаўжывальных слоў.

Сістэма зычных фанем у беларускай мове. Роля карэляцый у кансанантызме. Карэляцыя фанем па глухасці-звонкасці. Няпарныя фанемы па глухасці-звонкасці з пункту гледжання фаналогіі. Карэляцыя цвёрдых-мяккіх зычных. Зацвярдзелыя зычныя з пункту погляду фаналогіі. Карэляцыя шыпячых-свісцячых. Карэляцыя выбухных-афрыкат. Фаналагічны статус падоўжаных зычных.

Сістэма галосных фанем. Гукавыя рэалізацыі галосных фанем у моцных і слабых пазіцыях. Схемы нейтралізацыі галосных фанем у слабых пазіцыях. Формула акання.

АРФАЭПІЯ

Прадмет арфаэпіі. Арфаэпія як правілы рэалізацыі фанетычнай сістэмы. Практычнае значэнне арфаэпіі. Паняцце аб стылях вымаўлення.

Арфаэпічная норма. З гісторыі фарміравання арфаэпічных нормаў беларускай мовы.

Асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення: вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, вымаўленне зычных (у моцных і слабых пазіцыях). Правілы вымаўлення гукаў на стыку слоў. Арфаэпія запазычаных слоў.

Праблемы варыянтнасці на фанетычным узроўні. Арфаэпічная варыянтнасць у кансанантызме і вакалізме. Прычыны, характар і літаратурныя межы арфаэпічнай варыянтнасці ў беларускай мове.

Арфаэпічная норма і культура маўлення. Прычыны і крыніцы адхіленняў ад літаратурных нормаў.

Асноўныя тэндэнцыі развіцця арфаэпічнай нормы на сучасным этапе.

ГРАФІКА

Графіка, яе прадмет і задачы. Алфавіт як аснова графікі. Іншыя графічныя сродкі: апостраф, злучок (дэфіс), націск, пунктуацыйныя знакі і інш. Асаблівасці беларускага алфавіта.

Суадносіны паміж літарамі (графемамі) і гукамі (фанемамі) у беларускай графіцы. Складовы і гукавы прынцыпы беларускай графікі. Адназначныя і двухзначныя літары.

Гісторыя станаўлення сучаснай беларускай графікі.

АРФАГРАФІЯ

Арфаграфія, яе прадмет і задачы. Сувязь беларускай арфаграфіі з фанетыкай. Апорнае напісанне і арфаграма. Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі: фанетычны і фанематычны (марфалагічны).

Правілы правапісу галосных, заснаваныя на фанетычным прынцыпе. Адхіленні ад фанетычнага прынцыпу ў правапісе галосных. Фанематычныя і традыцыйныя напісанні галосных.

Правілы правапісу зычных, заснаваныя на фанематычным прынцыпе. Правапіс зычных паводле фанетычнага прынцыпу.

Прынцыпы і правілы напісання слоў злітна, асобна, праз злучок. Ужыванне вялікай літары. Напісанне абрэвіатур і ўмоўных скарачэнняў. Правілы пераносу.

Гісторыя станаўлення беларускай арфаграфіі. Праблемы арфаграфічнай нармалізацыі і кадыфікацыі беларускай мовы ў пачатку XX ст. «Беларуская граматыка для школ» Б.Тарашкевіча. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускай графікі і арфаграфіі (1926). Арфаграфічная рэформа 1933 года і праблемы сучаснага беларускага правапісу. Тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе.

Пералік пытанняў да экзаменаў і залікаў

1. Беларуская мова як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры, як фактар нацыянальнай самасвядомасці.
2. Сацыяльная і функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай нацыянальнай мовы.
3. Месца (у прасторы і часе) беларускай мовы сярод іншых моў свету.
4. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця.
5. Беларуская літаратурная мова і тэрытарыяльныя дыялекты.
6. Фанетычны ўзровень мовы. Прадмет і задачы курса фанетыкі.
7. Гукавое чляненне моўнай плыні. Сегментныя і суперсегментныя фанетычныя адзінкі.
8. Тыпы класіфікацыі гукаў. Практычнае выкарыстанне звестак аб артыкуляцыі і акустыцы гукаў.
9. Галосныя і зычныя гукі: артыкуляцыйнае, акустычнае і функцыянальнае адрозненне паміж імі.
10. Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных у беларускай мове.
11. Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных у беларускай мове.
12. Артыкуляцыйная база беларускай мовы.
13. Гук і сэнс. Гукапіс.
14. Склад як вымаўленчая адзінка. Асноўныя тэорыі склада.
15. Тыпы складоў у беларускай мове. Асноўныя прынцыпы складападзелу.
16. Гукі ў моўнай плыні. Фанетычныя змены гукаў.
17. Асіміляцыйныя працэсы ў беларускай мове.
18. Акамадацыя і дысіміяцыя ў беларускай мове.
19. Прыстаўныя галосныя і зычныя ў беларускай мове, іх фанетычны і фаналагічны статус.
20. Сцяжэнне, спрашчэнне гукавых спалучэнняў. Гістарычная абумоўленасць гэтых працэсаў.
21. Пазіцыйныя чаргаванні зычных у беларускай мове.
22. Пазіцыйныя чаргаванні галосных у беларускай мове.
23. Формула акання ў беларускай мове.
24. Гістарычныя чаргаванні зычных у беларускай мове.
25. Гістарычныя чаргаванні галосных у беларускай мове.
26. Фанетычная прырода націску. Функцыі слоўнага націску.

27. Тыпы націску. Клітыкі ў беларускай мове.
28. Інтанацыя як суперсегментная адзінка.
29. Асноўныя тыпы інтанацыйных канструкцый у беларускай мове.
30. Фаналогія, яе прадмет і задачы.
31. Паняцце фанемы. Трактоўка фанемы ў розных фаналагічных школах.
32. Моцныя і слабыя пазіцыі фанем. Варыянты і варыяцыі фанем.
33. Фаналагічная сістэма беларускай мовы. Асноўная і перыферычная фаналагічная падсістэмы.
34. Карэляцыя звонкіх – глухіх зычных у беларускай мове, іх сінфікацыі і перцэптыўна моцныя і слабыя пазіцыі.
35. Карэляцыя цвёрдых – мяккіх зычных у беларускай мове, іх сінфікацыі і перцэптыўна моцныя і слабыя пазіцыі.
36. Няпарныя па глухасці – звонкасці з пункту гледжання фанетыкі і фаналогіі.
37. Няпарныя па цвёрдасці – мяккасці з пункту гледжання фанетыкі і фаналогіі.
38. Карэляцыі зычных па месцы і спосабу ўтварэння.
39. Падоўжаныя зычныя з пункту гледжання фанетыкі і фаналогіі.
40. Склад і сістэма галосных фанем. Моцныя і слабыя пазіцыі галосных фанем.
41. Фанетычная сістэма і культура вымаўлення. Прадмет і задачы арфаэпіі.
42. Арфаэпія зычных у моцных і слабых пазіцыях.
43. Арфаэпія галосных у моцных і слабых пазіцыях.
44. Арфаэпія галосных і зычных у словах іншамоўнага паходжання.
45. Адхіленні ад літаратурнага вымаўлення, іх прычыны.
46. Арфаэпічная варыянтнасць. Стылі вымаўлення.
47. Гісторыя фарміравання беларускай арфаэпіі.
48. Графіка, яе прадмет і задачы. Гісторыя беларускай графікі.
49. Суадносіны паміж гукамі і літарамі ў беларускай мове. Функцыі раздзяляльных знакаў.
50. Прынцыпы беларускай графікі.
51. Арфаграфія, яе прадмет і задачы.
52. Сувязь беларускай фанетыкі з графікай і арфаграфіяй. Апорнае напісанне і арфаграма.

53. Прынцыпы беларускай арфаграфіі.
54. Правапіс галосных паводле фанетычнага прынцыпу. Перадача акання і якання на пісьме.
55. Адхіленні ад фанетычнага прынцыпу ў правапісе галосных. Традыцыйныя і фанематычныя напісанні.
56. Правапіс зычных паводле фанетычнага прынцыпу.
57. Правапіс зычных паводле фанематычнага прынцыпу.
58. Арфаграфія запазычаных слоў у беларускай мове.
59. Арфаграфія ўласных імёнаў.
60. Напісанне слоў разам, асобна, праз злучок.
61. Правілы скарачэння і пераносу слоў.
62. Гісторыя фарміравання беларускай арфаграфіі. Рэформа 1933 года і праблемы сучаснага беларускага правапісу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Беларуская граматыка*. Ч 1. Мн., 1985.
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Мн., 1994.
3. *Камароўскі Я.М.* Сучасная беларуская арфаграфія. Мн., 1985.
4. *Камароўскі Я.М., Сямешка Л.І.* Сучасная беларуская мова. Фанетыка і фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Мн., 1985.
5. *Крывіцкі А.А., Падлужны А.І.* Фанетыка беларускай мовы. Мн., 1984.
6. *Куліковіч У.* Беларускі правапіс. Мн., 1998.
7. *Падлужны А.І.* Мяккія зычныя ў беларускай мове // *Беларуская лінгвістыка*. Вып. 44. Мн., 1995; Вып. 45. Мн., 1996.
8. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*. Мн., 1959.
9. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова. Мн., 1999.
10. *Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І.* Курс беларускай мовы. Мн., 1996.
11. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы*. Мн., 1989.
12. *Фанетыка слова ў беларускай мове*. Мн.; 1983.
13. *Янкоўскі Ф.М.* Беларускае літаратурнае вымаўленне. Мн., 1976.
14. *Яновіч А.І.* Станаўленне графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы // *Беларуская лінгвістыка*. Вып. 31. Мн., 1987.

ЛЕКЦЫІ

Лекцыя 1

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК НАЙВАЖНЕЙШАЯ ПРЫКМЕТА НАЦЫІ

План лекцыі

1. *Беларуская мова – элемент нацыянальнай культуры, фактар нацыянальнай свядомасці.*
2. *Сацыяльна-функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай мовы.*
3. *Беларуская літаратурная мова. Прыкметы літаратурнасці.*
4. *Сістэма функцыянальных стыляў, падстыляў, жанраў літаратурнай мовы.*
5. *Беларуская мова як прадмет тыпалагічнай і генетычнай класіфікацыі.*
6. *Роля і месца беларускай мовы ў сучасным грамадстве.*
7. *Сучасная беларуская літаратурная мова як прадмет вывучэння.*

Літаратура

1. *Анічэнка У.В.* Мовы ўсходніх славян. – Мн.: Універсітэцкае, 1989. – С.37-67.
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* – Мн.: БелЭн, 1994. – С.84-86; 147-156; 383-384.
3. *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя.* Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 22—24 кастрычніка 1997 г.) – Мн.: БДУ, 1998. – С.12-19; 35-48; 64-68.
4. *Жураўскі А.І.* Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
5. *Крывіцкі А.А.* Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі. – Мн., 1961. – 40 с.
6. *Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі.* – Мн.: Інбелкульт, 1927. – С.48-113.
7. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэбны дапаможнік. – Мінск: Сучаснае слова, 1999. – С.4-76.
8. *Шакун Л.М.* Карані роднай мовы: Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы. – Мн.: БДУ, 2001. – 206 с.

9. IV Летні семінар беларускай мовы, літаратуры і культуры: Лекцыі. – Мн.: БДУ, 1999. – С.2-20.

Лекцыя 2

ФАНЕТЫКА – НАВУКА АБ ГУКАВЫМ ЛАДЗЕ МОВЫ

План лекцыі

1. Структура камунікатыўнага акта. Роля гукавога боку мовы ў працэсе камунікацыі.
2. Адрозненне вуснай і пісьмовай мовы.
3. Прадмет, задачы фанетыкі.
4. Сувязь фанетыкі з іншымі дысцыплінамі.
5. Практычнае значэнне фанетыкі
6. Транскрыпцыя і транслітарацыя. Віды транскрыпцыі. Сістэма транскрыпцыйных знакаў.
7. Паняцце аб фанетычным члененні моўнай плыні.
8. Сегментныя фанетычныя адзінкі:
 - ♦ гук
 - ♦ склад
 - ♦ фанетычнае слова
 - ♦ маўленчы такт (сінтагма)
 - ♦ фраза
 - ♦ фонаабзац
 - ♦ тэкст
9. Суперсегментныя фанетычныя адзінкі:
 - ♦ націск
 - ♦ інтанацыя

Літаратура

1. Крывіцкі А.А., Падлужны А.І. Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.5-16.
2. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.147; 163-164.
3. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.13-17.
4. Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.77-82.
5. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.3-27.

6. *Фанетыка слова ў беларускай мове.* – Мн.: Навука і тэхніка, 1983. – С.3-19

Лекцыя 3

АРТЫКУЛЯЦЫЙНЫ АСПЕКТ ГУКАЎ МОВЫ

План лекцыі

1. *Гукі мовы. Іх адметныя асаблівасці.*
2. *Галосныя і зычныя гукі.*
3. *Аспекты вывучэння гукаў мовы.*
4. *Артыкуляцыйны аспект гукаў.*
5. *Будова моўнага апарату.*
6. *Асноўныя фазы артыкуляцыі.*
7. *Артыкуляцыйныя (фізіялагічныя) метады даследавання гукаў.*
8. *Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў.*
9. *Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных гукаў.*
10. *Адметнасць артыкуляцыйнай базы беларускай мовы.*

Літаратура

1. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* – Мн.: БелЭн, 1994. – С.45-48.
2. *Бурак Л.І.* Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.57-60.
3. *Крывіцкі А. А., Падлужны А. І.* Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.17-60.
4. *Падлужны А.І.* Біялагічныя і сацыяльныя аспекты гукавога ладу мовы. // *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў.* – Мн., 1982.
5. *Падлужны А. І., Барышнікава К. К.* Эксперыментальна-фанетычныя даследаванні ў Беларусі // *Беларуская лінгвістыка.* – 1974. – Вып. 5.
6. *Падлужны А.І., Чэжман В.М.* Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973.
7. *Сучасная беларуская мова:* Вучэб. дапам. / *М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш.* – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.149-156.
8. *Сучасная беларуская мова:* Вучэб. дапам. / *Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш.* – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.26-35.
9. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.89-101.
10. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы.* – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.28-62.

Лекцыя 4

АКУСТЫЧНЫ АСПЕКТ ГУКАЎ МОВЫ

План лекцыі

1. Агульныя акустычныя ўласцівасці гукаў.
2. Частата ваганняў і вышыня гука.
3. Сіла і гучнасць гука.
4. Спектр гука і тэмбр.
5. Фармантная структура гука.
6. Акустычная класіфікацыя гукаў.
7. Асноўныя класы гукаў паводле акустычных прымет.
8. Ізаморфнасць артыкуляцыйнай і акустычнай класіфікацый.
9. Асноўныя метады акустычнага аналізу гукаў.

Літаратура

1. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.45-48.
2. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.57-60.
3. Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.60-99.
4. Падлужны А.І. Біялагічныя і сацыяльныя аспекты гукавога ладу мовы. // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. – Мн., 1982.
5. Падлужны А. І., Барышнікава К. К. Эксперыментальна-фанетычныя даследаванні ў Беларусі // Беларуская лінгвістыка. – 1974. – Вып. 5.
6. Падлужны А.І., Чэжман В.М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
7. Падлужны А.І. Нарыс акустычны фанетыкі беларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 125 с.
8. Расторгуев Б.П. Окно в мир звуков. – М.: Знание, 1978. – 144 с.
9. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.147-149.
10. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.35-41.
11. Сцяцко П.У. Уводзіны ў мовазнаўства: Дапаможнік. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С.36-41.
12. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.63-94.

Лекцыя 5

ПЕРЦЭПТЫЎНЫ АСПЕКТ ГУКАЎ МОВЫ

План лекцыі

1. Універсальныя і спецыфічныя перцэптыўныя характарыстыкі гукаў.
2. Тэорыя ўспрымання.
3. Слыхавы апарат.
4. Метады даследавання ўспрымання.
5. Характар ўспрымання галосных гукаў.
6. Характар ўспрымання зычных гукаў.
7. Успрыманне склада.
8. Успрыманне слова.
9. Успрыманне фразы.
10. Гукавы сімвалізм.

Літаратура

1. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.45.
2. Лурия А.Р. Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации). – М., 1976.
3. Лурия А.Р. Физиология речи. Восприятие речи человеком. – Л., 1976.
4. Лурия А.Р. Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. – К., 1979.
5. Падлужны А.І. Біялагічныя і сацыяльныя аспекты гукавога ладу мовы. // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. – Мн., 1982.
6. Падлужны А. І., Барышнікава К. К. Эксперыментальна-фанетычныя даследаванні ў Беларусі // Беларуская лінгвістыка. – 1974. – Вып. 5.
7. Падлужны А.І., Чэжман В.М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
8. Падлужны А.І. Нарыс акустычных фанетыкі беларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 125 с.
9. Поливанов Е.Д. Субъективный характер восприятий звуков языка // Статьи по общему языкознанию. – М., 1968.
10. Расторгуев Б.П. Окно в мир звуков. – М.: Знание, 1978. – 144 с.
11. Сапожков М.А. Речь. Артикуляция и восприятие. – М-Л., 1965.
12. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.97-132.
13. Фланаган Д. Анализ, синтез и восприятие речи. Пер. с англ. – М., 1968.

Лекцыя 6

СКЛАД. НАЦІСК. ІНТАНАЦЫЯ.

План лекцыі

1. Склад як фанетычная адзінка.
2. Тэорыі склада.
3. Тыпы складоў.
4. Структура беларускага склада.
5. Прынцыпы складападзелу.
6. Роля прасадычных фанетычных адзінак у арганізацыі моўнай плыні.
7. Фанетычная прырода націску.
8. Тыпы націску.
9. Праклітыкі і энклітыкі.
10. Акцэнтна-рытмічныя мадэлі беларускіх слоў.
11. Функцыі тактавага, лагічнага націску.
12. Паняцце інтанацыйнай канструкцыі (ІК).
13. Асноўныя тыпы ІК у беларускай мове.
14. Нейтральныя і мадальныя рэалізацыі ІК.
15. Інтанацыйная сінаніміка.

Літаратура

1. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.232-234; 382-383; 497-498.
2. Вардомацкі Л.М. Особенности ударения существительных в русском, белорусском и украинском языках. – Мн.: Выш. шк., 1988. – 128 с.
3. Выгонная Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – С.5-186.
4. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.61-75.
5. Сцяцко П.У. Уводзіны ў мовазнаўства: Дапаможнік. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С.52-57.
6. Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.135-148.
7. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.236-313.

Лекцыя 7

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫ АСПЕКТ ГУКАЎ МОВЫ

План лекцыі

1. Гукі маўлення і гукі мовы.
2. Функцыі гукаў маўлення: дэлімітатыўная (размежавальная), кульмінататыўная (выдзяляльная), дыстынктыўная (сэнсаадрознівальная).
3. Функцыянальныя адзінкі гукавой абалонкі мовы.
4. Сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны ў фанетыцы.
5. Дыхранічныя і сінхранічныя фанетычныя законы.
6. Паняцце фанетычных працэсаў і фанетычных адносін.
7. Асноўныя фанетычныя працэсы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: асіміляцыя, дысіміляцыя, сцяжэнне, падаўжэнне, пратэза, эпентэза, дыэрэза, акамадацыя, рэдукцыя і інш.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.7-13.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.587-589.
3. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.60-66.
4. Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.100-108.
5. Падлужны А.І., Чэрман В.М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
6. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.156-157.
7. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.44-51.
8. Сцяцко П.У. Уводзіны ў мовазнаўства: Дапаможнік. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С.44-52.
9. Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.112-117.
10. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.63-94.

Лекцыя 8

ПАЗІЦЫЙНЫЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ ЧАРГАВАННІ ГУКАЎ

План лекцыі

1. Тыпы пазіцыйных чаргаванняў.
2. Пазіцыйныя чаргаванні зычных гукаў.
3. Пазіцыйныя чаргаванні галосных гукаў.
4. Гістарычныя чаргаванні зычных гукаў.
5. Гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.

Літаратура

1. *Беларуская граматыка*. У 2-х ч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.31-37.
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.587-589.
3. *Бурак Л.І.* Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.60-66.
4. *Крывіцкі А. А., Падлужны А. І.* Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.100-108.
5. *Падлужны А.І., Чэжман В.М.* Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
6. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам.* / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.157-161.
7. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам.* / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.51-61.
8. *Сцяцко П.У.* Уводзіны ў мовазнаўства: Дапаможнік. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С.44-52.
9. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.112-127.
10. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы*. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.63-94.

Лекцыя 9

СІНТАГМАТЫЧНАЯ ІДЭНТЫФІКАЦЫЯ ФАНЕМ

План лекцыі

1. Фанема як рад гукаў, якія пазіцыйна чаргуюцца (Маскоўская фаналагічная школа).
2. Моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) і слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі фанем.
3. Асноўны алафон, варыянт і варыяцыя фанемы.
4. Гіперфанема.
5. Фанема як мінімальная частка фаналагічнай апазіцыі (Пражская фаналагічная школа).
6. Дыферэнцыйныя і інтэгральныя прыметы фанем.
7. Нейтралізацыя фанемных проціпастаўленняў.
8. Архіфанема.

Літаратура

1. Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. – М.: МГУ, 1956. – С.36-41.
2. Беларуская граматыка. У 2-х ч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.11-13.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.582-583.
4. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.70-72.
5. Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.100-108.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С.316-317; 390-391; 555-557.
7. Падлужны А.І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 144 с.
8. Падлужны А.І., Чэжман В.М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
9. Стеблин-Каменский М.И. Фонема – пучок РП? // Спорное в языкознании. – Л.: Из-во Ленинградского ун-та, 1974. – 111-131.
10. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.76-85.
11. Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.84-86.

Лекцыя 10

ФАНАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

План лекцыі

1. *Карэляцыі – грунт сістэмнасці.*
2. *Асноўныя і маргінальныя фанемы.*
3. *Паняцце аб фаналагічнай падсістэме агульнаўжывальных слоў і фаналагічнай падсістэме запазычаных і рэдкаўжывальных слоў.*
4. *Сістэма галосных фанем.*
5. *Гукавыя рэалізацыі галосных фанем у моцных і слабых пазіцыях.*
6. *Схема нейтралізацыі галосных фанем у слабых пазіцыях.*
7. *Фаналагічнае разуменне акання.*
8. *Гістарычныя чаргаванні галосных фанем з пункту погляду фаналогіі.*

Літаратура

1. *Беларуская граматыка. У 2-х ч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.11-30.*
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.582-583.*
3. *Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.70-72.*
4. *Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.100-119.*
5. *Падлужны А.І. Фанематычная інтэрпрэтацыя беларускага націскага вакалізму // Беларускі лінгвістычны зборнік. – Мн., 1966.*
6. *Падлужны А.І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 144 с.*
7. *Падлужны А.І., Чэжман В.М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.*
8. *Стеблин-Каменский М.И. Фонема – пучок РП? // Спорное в языкознании. – Л.: Из-во Ленинградского ун-та, 1974. – 111-131.*
9. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.85-87; 97-101.*
10. *Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.112-127.*
11. *Фанетыка слова ў беларускай мове. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 200 с.*

Лекцыя 11

СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ФАНЕМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

План лекцыі

1. Роля карэляцый у кансанантызме.
2. Карэляцыі фанем па глухасці-звонкасці.
3. Няпарныя фанемы па глухасці-звонкасці з пункту гледжання фаналогіі.
4. Карэляцыя цвёрдых-мяккіх зычных.
5. Зацвярджальныя зычныя з пункту погляду фаналогіі.
6. Карэляцыя шыпячых-свісячых.
7. Карэляцыя выбухных-афрыкат.
8. Фаналагічны статус падоўжаных зычных.
9. Фаналагічны статус прыстаўных зычных.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.11-30.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.582-589.
3. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.72-74.
4. Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ. – Мн.: Выш. шк., 1984. – С.120-134.
5. Падлужны А.І. Фанематычная інтэрпрэтацыя беларускага націскага вакалізму // Беларускі лінгвістычны зборнік. – Мн., 1966.
6. Падлужны А.І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 144 с.
7. Падлужны А.І., Чэман В.М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
8. Стеблин-Каменский М.И. Фонема – пучок РП? // Спорное в языкознании. – Л.: Из-во Ленинградского ун-та, 1974. – 111-131.
9. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.87-97.
10. Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.112-127.
11. Фанетыка слова ў беларускай мове. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 200 с.

Лекцыя 12

АРФАЭПІЯ

План лекцыі

1. Прадмет і задачы арфаэпіі.
2. Фаналагічная сістэма і арфаэпія.
3. Практычнае значэнне арфаэпіі.
4. Стылі вымаўлення.
5. Гісторыя фарміравання арфаэпічных нормаў беларускай мовы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.40-41.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.51-53.
3. Бірыла М. В. Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1958. – № 3.
4. Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.75-76.
5. Выгонная Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – С. 187-194.
6. Падлужны А. І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 144 с.
7. Падлужны А. І., Чэжман В. М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
8. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.103-105.
9. Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.148-152.
10. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – С.314-317.
11. Фанетыка слова ў беларускай мове. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 200 с.
12. Янкоўскі Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне. -- 4 выд. -- Мн., 1976.

Лекцыя 13

АСНОЎНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАГА БЕЛАРУСКАГА ВЫМАЎЛЕННЯ

План лекцыі

1. *Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных.*
2. *Вымаўленне зычных (у моцных і слабых пазіцыях).*
3. *Правілы вымаўлення гукаў на стыку слоў.*
4. *Арфаэпія запазычаных слоў.*

Літаратура

1. *Беларуская граматыка. У 2-х ч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.41-49.*
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1994. – С.51-53.*
3. *Бірыла М. В. Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1958. – № 3.*
4. *Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.76-79.*
5. *Выгонная Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – С. 194-214.*
6. *Падлужны А. І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 144 с.*
7. *Падлужны А. І., Чэжман В. М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.*
8. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.103-107.*
9. *Сямешка Л.І. Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.152-156.*
10. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – С.314-317.*
11. *Фанетыка слова ў беларускай мове. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 200 с.*
12. *Янкоўскі Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне. 4 выд. -- Мн., 1976.*

Лекцыя 14

ПРАБЛЕМЫ АРФАЭПІЧНАЙ ВАРЫЯНТНАСЦІ

План лекцыі

1. *Арфаэпічныя нормы і пісьмо.*
2. *Арфаэпічныя нормы літаратурнай мовы і дыялекты.*
3. *Арфаэпічныя нормы літаратурнай мовы і руская мова.*
4. *Арфаэпія галосных і зычных у РБ і за рубяжом.*

Літаратура

1. *Беларуская граматыка. У 2-х ч.* – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч.1. – С.41-49.
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* – Мн.: БелЭн, 1994. – С.51-53.
3. *Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А.І.Падлужнага.* – Мн.: Нар. асвета., 1987. – С.6-40.
4. *Бірыла М. В.* Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення // *Весці АН БССР. Сер. грамад. навук.* – 1958. – № 3.
5. *Выгонная Л. Ц.* Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – С. 194-214.
6. *Калеснік У.А., Янкоўскі Ф.М.* Вусная мова і выразнае чытанне. – Мн.: Вучпедвыд БССР, 1962. – 127 с.
7. *Каляда А.А.* Выразнае чытанне: Вуч. дапам. для філал. фак. пед. ін-таў / Пад рэд. У.А. Калесніка. – Выд. 2-е перапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк. – 1976. – 207 с.
8. *Падлужны А. І., Чэкман В. М.* Гукі беларускай мовы. – Мн.: Выш. шк., 1973. – 264 с.
9. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш.* – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.103-107.
10. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы.* – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – С.142-235; 317-332.
11. *Фанетыка слова ў беларускай мове.* – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 200 с.
12. *Шкраба І.Р.* Да прычын узнікнення фанетычных варыянтаў у беларускай мове // *Веснік БДУ. Сер. 4. Філагія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія.* – 1975. – № 1. – С.35-40.
13. *Янкоўскі Ф. М.* Беларускае літаратурнае вымаўленне. – 4 выд. – Мн., 1976.

Лекцыя 15

БЕЛАРУСКАЯ ГРАФІКА

План лекцыі

1. Прадмет і задачы графікі як раздзела мовазнаўства.
2. Алфавіт і іншыя графічныя сродкі, іх гісторыя ў беларускай мове.
3. Прынцыпы беларускай графікі.
4. Шматзначнасць і адназначнасць літар.
5. Недахопы беларускай графікі з пункту погляду яе эканомнасці.

Літаратура

1. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* – Мн.: БелЭн, 1994. – 655 с.
2. *Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі /* Пад рэд. А.І.Падлужнага. – Мн.: Нар. асвета., 1987. – С.6-40.
3. *Бурак Л. І.* Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-заочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.80-85.
4. *Выгонная Л.Ц.* Ад гука да літары. – Мн.: Нар. асвета, 1991. – 78 с.
5. *Куліковіч У.І.* Лінгвістычныя погляды У.Дубоўкі: інтэрлінгвістычны, графіка-арфаграфічны і лексічны аспекты. Дысэртацыя на атрыманне ... канд. філал. навук. – Мн., 2001. – С.40-44.
6. *Макарова Р.В.* Понятие графики и графемы. // В кн.: Система и уровни языка. – М.: Наука, 1969. – С.78-89.
7. *Мячкоўская Н.* Пра магію літар, “азбучныя войны” і арфаграфічныя забабоны // *Культура.* – 1999. – 16-22 студз. – С.14.
8. *Сучасная беларуская мова:* Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.111-117.
9. *Сучасная беларуская мова:* Вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.176-184.
10. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.167-182.
11. *Юргелевіч П.Я.* Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. – Мн.: Вучпедвыд Міністэрства асветы БССР, 1958. – С.96-106.
12. *Янкоўскі Ф.М.* Гістарычная граматыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. – 3-е выд., выпр. – Мн.: Выш. шк., 1989. – С.48-62.

13. Яновіч А.І. Станаўленне графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы новага перыяду // Бел. лінгвістыка. – 1987. – Вып. 31. – С.16-23.

Лекцыя 16

АРФАГРАФІЯ

План лекцыі

1. Прадмет і задачы арфаграфіі.
2. Арфаграма і апорнае напісанне.
3. Прынцыпы беларускага правапісу.

Літаратура

1. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* – Мн.: БелЭн, 1994. – С.49-50.
2. *Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А.І.Падлужнага.* – Мн.: Нар. асвета., 1987. – С.6-40.
3. *Бурак Л. І.* Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.86-97.
4. *Жураўскі А.* Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
5. *Камароўскі Я.М.* Сучасная беларуская арфаграфія – Мн.: Нар. асвета, 1985. – 160 с.
6. *Куліковіч У.І.* Беларускі правапіс: Правілы, заданні, кантрольныя работы. – Мн.: Завігар, 1998. – С.5-29.
7. *Мячкоўская Н.* Пра магію літар, “азбучныя войны” і арфаграфічныя забабоны // *Культура.* – 1999. – 16-22 студз. – С.14.
8. *Падлужны А.І.* Аб фанематычным прынцыпе ў беларускай арфаграфіі // *У кн.: Лінгвістычныя даследаванні.* – Мн., 1968. – С.19-24.
9. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1959. – 160 с.
10. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1999. – 159 с.
11. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш.* – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.118-162.
12. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш.* – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.185-203.
13. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.187-208.
14. *Янкоўскі Ф.М.* Гістарычная граматыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. – 3-е выд., выпр. – Мн.: Выш. шк., 1989. – С.48-62.
15. *Яновіч А.І.* Станаўленне графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы новага перыяду // *Бел. лінгвістыка.* – 1987. – Вып. 31. – С.16-23.

Лекцыя 17

ПРАВІЛЫ ПРАВАПІСУ ГАЛОСНЫХ. ПРАВІЛЫ НЕ ЗВЯЗАНЫЯ З НАПІСАННЕМ ЛІТАР У СЛОВЕ

План лекцыі

1. Правілы, заснаваныя на фанетычным прынцыпе.
2. Фанематычныя напісанні галосных.
3. Традыцыйныя напісанні галосных.
4. Напісанні злітна, праз злучок, асобна.
5. Абрэвіятуры і скарачэнні.
6. Вялікая літара.
7. Правілы пераносу.

Літаратура

1. *Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі* / Пад рэд. А.І.Падлужнага. – Мн.: Нар. асвета., 1987. – С.6-40.
2. *Бурак Л. І.* Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.86-97.
3. *Жураўскі А.* Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
4. *Камароўскі Я.М.* Сучасная беларуская арфаграфія – Мн.: Нар. асвета, 1985. – 160 с.
5. *Куліковіч У.І.* Беларускі правапіс: Правілы, заданні, кантрольныя работы. – Мн.: Завігар, 1998. – 280 с.
6. *Лепешаў І.Я.* Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні: Дапам. – Гродна: ГрДУ. – 2002. – С.146-165
7. *Падлужны А.І.* Аб фанематычным прынцыпе ў беларускай арфаграфіі // У кн.: Лінгвістычныя даследаванні. – Мн., 1968. – С.19-24.
8. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1959. – 160 с.
9. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1999. – 159 с.
10. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам.* / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.118-162.
11. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам.* / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.185-203.
12. *Сцяцко П.* Культура мовы. – Мн.: Тэхналогія, 2002. – С.9-19.

13. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.187-208.

Лекцыя 18

ПРАВІЛЫ ПРАВАПІСУ ЗЫЧНЫХ

План лекцыі

1. *Правілы, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе.*
2. *Фанетычныя напісанні зычных.*
3. *Традыцыйныя напісанні зычных.*

Літаратура

1. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* – Мн.: БелЭн, 1994. – С.49-50.
2. *Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А.І.Падлужнага.* – Мн.: Нар. асвета., 1987. – С.6-40.
4. *Бурак Л. І.* Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Выш. шк. – 1985. – С.86-97.
5. *Жураўскі А.* Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
6. *Камароўскі Я.М.* Сучасная беларуская арфаграфія – Мн.: Нар. асвета, 1985. – 160 с.
7. *Куліковіч У.І.* Беларускі правапіс: Правілы, заданні, кантрольныя работы. – Мн.: Завігар, 1998. – 280 с.
8. *Лепешаў І.Я.* Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні: Дапам. – Гродна: ГрДУ. – 2002. – С.146-165
9. *Падлужны А.І.* Аб фанематычным прынцыпе ў беларускай арфаграфіі // У кн.: *Лінгвістычныя даследаванні.* – Мн., 1968. – С.19-24.
10. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1959. – 160 с.
11. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1999. – 159 с.
12. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш.* – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.118-162.
13. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш.* – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1993. – С.185-203.
14. *Сцяцко П.* Культура мовы. – Мн.: Тэхналогія, 2002. – С.9-19.
15. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.187-208.

16. *Юргелевіч П.Я.* Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. – Мн.: Вучпедвыд Міністэрства асветы БССР, 1958. – С.96-106.
17. *Янкоўскі Ф.М.* Гістарычная граматыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. – 3-е выд., выпр. – Мн.: Выш. шк., 1989. – С.48-62.

Лекцыя 19

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ

План лекцыі

1. *Данашніўскі перыяд.*
2. *Праблемы арфаграфічнай нормы ў “Нашай ніве”.*
3. *Кадыфікацыя правапісу ў граматыцы Б.Тарашкевіча.*
4. *Арфаграфічныя пытанні у 20-30-я гады XX стагоддзя.*
5. *Удакладненні правапісу 1957 года.*

Літаратура

1. *Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу.* Пастанова Савету Народных Камісараў БССР. – Мн.: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1933. – 16 с.
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* – Мн.: БелЭн, 1994. – С.49-50.
3. *Булыка А.* Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 175.
4. *Вячорка В.* Правапіс – люстэрка гісторыі // Спадчына. – 1991. -- № 4. – С.3-10.
5. *Гапоненка І.А.* Арфаграфія беларускіх выданняў пачатку XX стагоддзя: Дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01. / БДУ. – Мн., 1993. – 174 с.
6. *Жураўскі А.* Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
7. *Запрудскі С.* Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у XX стагоддзі / Бел. дзярж. ун-т, Бел. кам. Славістаў. – Мн., 1998. – 23 с.
8. *Лыч Л.* Рэформа беларускага правапісу 1933 года: Ідэалагічны аспект. – Мн.: Навука і тэхніка, 1933. – 39 с.
9. *Лепешаў І.Я.* Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні: Дапам. – Гродна: ГрДУ. – 2002. – С.146-165
10. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1959. – 160 с.
11. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1999. – 159 с.
12. *Суднік М.Р.* Да пытання аб гісторыі фарміравання беларускай арфаграфічнай сістэмы // Весці АН БССР. – 1950. -- № 3. – С.46-57.

13. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам.* / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.118-162.
14. *Сцяцко П.* Культура мовы. – Мн.: Тэхналогія, 2002. – С.9-19.
15. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.187-208.

Лекцыя 20

ТЭНДЭНЦЫІ РАЗВІЦЦЯ АРФАГРАФІІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

План лекцыі

1. *Дзве арфаграфіі ў сродках масавай інфармацыі.*
2. *Спробы вяртання да правапісу Б.Тарашкевіча.*
3. *Спробы кампрамісу.*
4. *Праект новай рэдакцыі правапісу беларускай мовы.*

Літаратура

1. *Вячорка В.* Правапіс: Спраба сучаснае нармалізацыі // Спадчына. – 1995. -- № 5. – С.247-288.
2. *Жураўскі А.* Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
3. *Запрудскі С.* Парадоксы параўнальнага аналізу.// Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1990. – №1. – С. 14-16.
4. *Лыч Л.* Рэформа беларускага правапісу 1933 года: Ідэалагічны аспект. – Мн.: Навука і тэхніка, 1933. – 39 с.
5. *Лепешаў І.Я.* Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні: Дапам. – Гродна: ГрДУ. – 2002. – С.146-165
6. *Падлужны А.І.* Работа над памылкамі 1933-га // Бел. мова і літ. у школе. – 1991. -- № 3, 4.
7. *Падлужны А.І.* Праблемы варыянтнасці беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя. Матэрыялы Міжнар. навук. канфер. – Мн.: БДУ, 1998. – С.28-32.
8. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* – Мн., 1959. – 160 с.
9. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.* Праект новай рэдакцыі – Мн., 1999. – 159 с.
10. *Суднік М.Р.* Да пытання аб гісторыі фарміравання беларускай арфаграфічнай сістэмы // Весці АН БССР. – 1950. -- № 3. – С.46-57.

11. *Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам.* / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мн.: Выш. шк., 1995. – С.118-162.
12. *Сямешка Л.І.* Беларуская мова: Вучэб. дапам. – Мн.: Сучаснае слова, 1999. – С.187-208.
13. *Сямешка Л.І.* Навошта блытаць чалавека з пашпартам? // *Настаўніцкая газета.* – 1989. – 10, 14, 17 чэрв.
14. *Шчэрбін В.* Факты і міфы. // *Бел. мова і літ. ў школе.* – 1989. – № 9.

ТЭМАТЫКА НАВУКОВЫХ ДАКЛАДАЎ

Фанетыка

1. Фанетычныя сродкі вобразнасці ў сучаснай беларускай паэзіі (аўтар на выбар).
2. Фанетычныя працэсы ў мове мастацкай літаратуры.
3. Гісторыя акання.
4. Гісторыя дзекання/цекання.
5. Фанетычная варыянтнасць у сучаснай беларускай літаратурнай мове.
6. Рытмічная арганізацыя паэтычнага тэксту.

Арфаэпія

1. Арфаэпічныя нормы ў мове сучаснай паэзіі.
2. Арфаэпія запазычаных слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.
3. Дыкцыя і арфаэпія (на матэрыяле аўдыязапісаў перадач беларускага тэлебачання і радыё).

Графіка

1. Лацініца і кірыліца на Беларусі
2. Станаўленне беларускай графікі.

Арфаграфія

1. Правапіс прыслоўяў: праблема ўдасканалення арфаграфічнай нормы.
2. Арфаграфічныя нормы ў мове сучаснай перыядыкі.
3. Праблемы беларускай арфаграфіі ў творчай спадчыне (Я. Коласа, В. Быкава, М. Лужаніна, У. Караткевіча і інш.).
4. Семантычны фактар і прынцыпы арфаграфіі.

ПРАКТЫКУМ

Практычныя заняткі № 1

ПИСЬМОВАЯ РАБОТА

Мэта. Праверыць лінгвістычную і маўленчую кампетэнцыю студэнтаў, іх уменне карыстацца набытымі ў школе ведамі для дасягнення арфаграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці, а таксама праверыць навыкі фанетычнага разбору.

Варыянт 1

Заданні

1. *Запішыце тэкст, падзяляючы яго на абзацы і афармляючы ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі. Лічбы, якія сустракаюцца ў тэксце, запішыце словамі.*
2. *Вызначце і запішыце тэму і ідэю (галоўную думку) тэксту.*
3. *Укажыце стыль тэксту і тып маўлення.*
4. *Зрабіце фанетычны разбор падкрэсленых слоў.*

Аб чым гавораць тапанімічныя факты?

першыя паведамлен..і аб назве Беларусі адносяцца да другой паловы XIV ст..год..я (у,ў) вершы (А,а)ўстрыйскага пр..дворнага паэта Петэра Зухенвірта прыс..веча(н, нн)ага памяці рыц..ра які памёр у 1360 го..е сустракаецца выраз Weizzen-Reuuzzen які ўяўляе сабой пер..клад наймен..я Беларусі паэт Зухенвірт жыў пры (В,в)енскім двар.. ў 1356–1395 гадах што дае магчымас..ць прыкладна вызначыць дату напісан..я верш.. першая фіксацыя наймен..я Белая Русь (на)жаль не змя..чае інф..рмацыі аб яе г(ія,еа,ея)графічнай праекцы.. аднак дакладна в..дома што ўжо (ў)пачатку XV ст..год..я (П,п)рус..кія рыц..ры выкарысто..валі гэтае наймен..е ў адносінах да (М,м)аско..скай (Р,р)усі (у,ў) 1413 го..е вялікі магістр Прусіі паведамляў чэ..каму каралю аб хуткай вайне з (М,м)асковіяй і называў гэтую краіну Бelay Рус..ю (П,п)ольскі храніст XVI ст..год..я Мацей Стрыйкоўскі лічыў вялікага правіц..ля (М,м)аскоўскага кня..тва Івана Данілавіча Каліту “князем беларускім” гэтым і ін..шым фактам або не ..находзілі тлумачэн..я або лічылі іх памылковымі і

нават фальсіфікацыі наўмысным рамяшчэннем Белаі Русі ў межах (М,м)асковіі справа ў тым што адзначаную г(іа,еа,ея)графічную пракцыю Белаі Русі маляма зразумець толькі пры ўмове дакладнага ўразуме(ні,нн)я значэння слова “белы” (у,ў) спалучэнні Белаая Русь нас цікавіць не наогул сукупнасць усіх рэзнастайных перасэнсаваных слова “белы” якія сустракаюцца ў фальклорных і міфалагічных сюжэтах розных народаў што зразумела цікава ў плане вывучэння колеравай сімволікі наогул яе адлюстравання ў (да)хрысц(іа, іа)нскай культурнай тра(ды,дзі)цыі якая ўыходзіць да найстаражытнейшай (І,і)ндаеўрапейскай эпохі мы павінны асэнсаваць менавіта тапанімічнае значэнне слова “белы” якое цалкам “рашыфроўваецца” пры супастаўленні(ні,нн)і з іншымі г(іа,еа,ея)графічнымі назвамі у гэтай сувязі асабліва паказальная назва горада (В,в)ены якая ўыходзіць да (старажытна)кель(тс,ц)кага абазначэння Vindobona дзе vind – find – “белы” такія абазначэнні служылі перш за ўсё для наймення асабліва значнага горада на славянскіх (тэ,це)рыторыях бліжэй або тоеснымі па першапачатковаму значэнню(ні,нн)ю аказваюцца шматлікія назвы гарадоў тыпу Белгарад, Белград, Белаая Царква такім чынам найменне Белаая Русь на (ўсходне)славянскай (тэ, це)рыторыі першапачаткова мела хутэй за ўсё значэнне “цэнтральная галоўная самая значная зямля палітычны цэнтр”

(А.Рогалеў)

Варыянт 2

Заданні

1. Запішыце тэкст, падзяляючы яго на абзацы і афармляючы ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормаў. Лічбы, якія сустракаюцца ў тэксце, запісаць словамі.
2. Вызначце і запішыце тэму і ідэю (галоўную думку) тэксту.
3. Укажыце стыль тэксту і тып маўлення.
4. Зрабіце фанетычны разбор падкрэсленых слоў.

пакара(ні,нн)е бліспамятнасцю адна з самых жорс(ц,т)кіх караў якія толькі ведае чалавек(тс,ц)тва наш народ каралі гэтай караю (на)працягу стагоддзяў амаль усе заваё(в,ў)нікі і трэба сказаць многае

дамагліся адзін з самых гордых і таленавітых народаў які стварыў ш..дэўры ў шмат якіх галінах ч..лавечай дзейнас..ці які меў сваю дз..ржаву (В,в)ялікае (К,к)няства (Л,л)ітоўскае ледзь (не,ня,ні) быў ператвораны ў людзей што не помняць сваіх каранёў (па)просту ў насельніцтва кажуць калі ч..лавеку паўтараць увесь час што ён (не,ні) ч..лавек а свін..я ён не вытрымае зарохкае а нам жа бел..русам паўтаралі (што)дзень гадамі што мы ніякі (не,ні) народ што мы (не,ня,ні) маем сваёй мовы што ў нас (не,ні) было і няма сваёй гісторыі свайго мінулага і будучага хаваліся замоўч..валіся факты і імён.. наш..й славы і велічы а калі (сёе)тое і (в,у,ў)спаміналася дык толькі з адмоўнымі эпіт..тамі былі распрацаваны цэлы.. прагра(м,мм)ы па апалч..ва(ні,нн)ю анямеч..ва(ні,нн)ю русіфікацыі нельга было як пісаў М.Дабралюбаў каб цэлы край так вось узялі ды і забілі паглядзім што яшчэ скажуць самі беларусы і беларусы казалі ў канцы XIX пачатку XX стаго..зя ўзнікаюць адна за адной белару(с,сс)кія нац(ыя,ыя)нальныя арганізацыі партыі выдаве(тс,ц)твы газеты пачалося беларускае (А,а)драджэн..е асаблівага ўздым.. яно дасягнула ў часы рэвалюц(ыё,ый)ных падзей 1905-1907 і 1917-1918 гадоў гэта і прывяло да ўтварэ(ні,нн)я с..пярша (Б,б)елару(с,сс)кай (Н,н)ароднай (Р,р)эспублікі потым (Б,б)елару(с,сс)кай (С,с)ацы..лістычнай (С,с)авецкай (Р,р)эспублікі такі ход падзей (не,ня) ўсім быў (да)спадобы ужо ў с..р..дзіне 20-х гадоў у (З,з)аходняй (Б,б)еларусі пачынаецца бара(дзь,ць)ба з усякім нац(ыя,ыя)нальным белару(с,сс)кім рухам зачыняюцца белару(с,сс)кія школы арышто..ваюцца вядомыя дзе..чы спыняецца выданне многіх белару(с,сс)кіх газет паступова гэтая бара(дзь,ць)ба перакід..ваецца і ў (С,с)аве(тс,ц)кую Беларусь пад выглядам выкрыц..я так званага нац(ыя,ыя)нал(дэмакратызм..) нацдэмаўшчыны вядзецца планамернае выні..чэ(ні,нн)е ўсіх культурных слаёў грама(дс,ц)тва ган..буецца мінулае белару(с,сс)кага народ.. яго мова сёння калі Беларусь заявіла пра незалежнас..ць і сув..рэні(тэ,це)т калі мы вяртаем гістарычную пам..ць вядома ж нады..шоў час а..даць тое што ў яго забралі а найперш трэба ўзнавіць імёны тых хто рабіў усё што было ў змозе каб белару(с,сс)кі народ а..чуваў с..бе народам меў сваю дзяржаўнас..ць рас..казаць пра кожнага з іх праўду

(Б.Сачанка)

Практычныя заняткі № 2

АГУЛЬНЫЯ ЗВЕСТКІ ПРА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

Мэта. Усвядоміць сутнасць беларускай мовы як найважнейшага элементу нацыянальнай культуры, яе гісторыю, месца на лінгвістычнай карце свету, сацыяльны статус. Засвойць сацыяльна-функцыянальную дыферэнцыяцыю беларускай нацыянальнай мовы, прыметы беларускай літаратурнай мовы, сістэму функцыянальных стыляў, падстыляў, жанраў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. У чым выражаецца сацыяльная прырода мовы?
2. Якія існуюць тэорыі паходжання мовы? У чым іх сутнасць?
3. Як класіфікуюцца мовы свету ў залежнасці ад генетычных сувязей, ступені роднасці? Якое месца на лінгвістычнай карце свету займае беларуская мова?
4. Як звязаны мова і культура? Што такое нацыянальна-культурны кампанент значэння моўных адзінак?
5. Як вы ацэньваеце моўную сітуацыю ў Рэспубліцы Беларусь на сучасным этапе?
6. Як вы разумееце тэрмін *'сучасная беларуская мова'*.

Заданні для самастойнай работы

1. Раскрыйце сутнасць тэрмінаў *'індаеўрапейская мова-аснова'*, *'усходнеславянская мова'*, *'беларуская нацыянальная мова'*, *'беларуская літаратурная мова'*.
2. Пeralічыце вядомыя вам усходнеславянскія пісьмовыя помнікі.
3. Назавіце імёны нашых суайчыннікаў, з якімі звязаны "залаты век" у гісторыі беларускай літаратуры, культуры і мовы.
4. Запішыце вядомыя вам помнікі старабеларускай пісьменнасці.
5. Пeralічыце асноўныя прыкметы літаратурнай мовы ў параўнанні з дыялектнай мовай.

6. Назавіце асноўныя дыялекты на тэрыторыі Беларусі. Укажыце іх асаблівасці.
7. Ахаарактарызуйце функцыянальныя стылі беларускай літаратурнай мовы.
8. Назавіце і ахаарактарызуйце раздзелы мовазнаўства.
9. Заканспектуйце з кнігі "Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя". Мн., 1998. С. 38-48 артыкул Л.І. Сямешкі "Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст."

Пісьмовыя заданні

1. Якія этапы перадгісторыі і гісторыі беларускай мовы звязаны з наступнымі датамі? Запоўніце табліцу.

Даты	Падзеі
III-I тысячагоддзе да н.э.	
IV стагоддзе н.э.	
VI-VIII стст. н.э.	
988 г.	
1517 г.	
1522 г.	
1529, 1566, 1588 г.	
1840 г.	
1920-я гг.	
1933 г.	
1938 г.	
27 студзеня 1990 г.	
15 сакавіка 1994 г.	
14 мая 1995 г.	
24 лістапада 1996 г.	

2. Устаўце прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Вызначце стылі тэкстаў і тыпы маўлення. Адказ абгрунтуйце.

I. Пра..лен..е (Беларус)банка паведамляе што ў выканан..е пастаной 2-й сесіі ЦВК БССР ад 15 ліпеня 1924 г. аб (Б,б)еларусізацыі апарату пра..лен..ем банка былі арганізаваны для

служачых курсы па вывучэнн.. беларускай мовы. Курсы працяг..валіся больш за (наў)года з якіх 3 месяц.. (ў)пачатку 1925 г. і (ў)пачатку 1926 г. а 3 ? месяц.. ў канцы 1925 г. і (ў)пачатку 1926 г. Пры сканчэнні курса.. камісі..й з удзелам прадстаўніка Галоўпалітасветы была праведзена праверка ведаў беларус..кай мовы (пры)чым з 35 служачых банка (с,з)далі залікі добра 3 здавальняюча 10 дрэнна 13. Раней (с,з)далі здавальняюча залікі ў другіх установах 3 не з'явіл..ся па ўважлівы.. прычына.. 2 а..тэрмінаванне мелі 2 без тлумачэння прычын не з'явіл..ся 2.

З 15 студзеня гг. усё справаво(дс,ц)тва банк.. пер..ведзена на беларус..кую мову. Перапіска ц..пер вядзецца на беларус..кай мове кнігі і бланкі друкуюцца на беларус..кай мове розныя абвесткі і адзнакі а..дзелаў напісаны і пішуцца гэтак(сама) (на)беларус..ку. Выключэн..е яшчэ бывае па бу..галтэрыі дзе харак(та,це)р працы і стан працаўнікоў не даюць мажлівас..ці цалкам пераве..ці ўсё на беларус..кую мову і праца вядзецца часткова на расійскай мове.

Дзеля забесп..чэння абслуго..вання нац(ыя,ыа)нальных мен..шасцяў Белсельбанк мае ў складзе сваіх працаўнікоў асоб ведаючых яўрэйскую і польскую мовы.

II. Вераб..ёў амаль усе лічаць звычайнымі наш..мі птушкамі. Але перш..пачаткова гэта (тыпова)трапічныя птушкі с..мейства ткачыкавых прадстаўнікі якога ткуць з травы ш..рападобныя гнёзд.. якія падвеш..ваюць на кронах дрэў падобна ябл..кам. Такія гнёзды ткачыкавым неабходны для аховы ад трапічнага со..нца і моцных ліўн..ў. Пазней яны прыстасаваліся да жыцця побач з ч..лавекам і засялілі с..рэдня шыроты а ў нашым стагод..і з'явіліся і ў (З,з)апаляр..і.

Гэтыя птушкі адрозніваюцца спалучэн..ем у с..бе экалагічнай плас(ці,ты)чнасці і канс..рва(ці,ты)зму. Экалагічная плас(ці,ты)чнасць дапамагла ім рас..яліцца з (Т,т)рапічнай (А,а)фрыкі па ўсім свеце. Але канс..рва(ці,ты)зм не дазваляе ім адмовіцца ад пабудовы ш..рападобных гнёздаў у новых месцах пражыван..я ў дуплах шпакоўнях нішах пабудоў і нават тады калі дах над гняздом (не)патрэбны. Канс..рва(ты,ці)зм не дае ма..чымасці м..няць мес..а пражывання (д,дз)в(юм,ум) відам нашых вераб..ёў гара(дс,ц)кому і сельскаму. Яны так і живуць круглы год там дзе прыстасаваліся. Вераб..і "згодны" жыць (не)пасрэдна побач з

чалавекам але не разам з ім не ў клетках. Тым не мен..ш асобныя аматары ўтрымліваюць іх і нават разводзяць у с..бе дома. Але тут патрабуецца вялікая ц..рплінасць і добрае веданне б(ія,іа)логіі вераб..ёў. Трэба забяспечыць ім максімальна спр(ыа,ыя)льныя ўмовы для жыцця даць ма..чымасць больш рухацца рыхтаваць разнастайны корм уключаючы жывых нас..комых ч..рвякоў і г.д.

(Э.Самусенка)

Практычныя заняткі № 3

КАМУНІКАТЫЎНАЯ ФУНКЦЫЯ МОВЫ. ФАНЕТЫКА ЯК МОВАЗНАЎЧАЯ НАВУКА

Мэта. Паглыбіць разуменне камунікатыўнай функцыі мовы. Засвойць структуру камунікатыўнага акта, асэнсаваць ролю гукавога боку мовы ў працэсе камунікацыі, прадмет і задачы фанетыкі, спецыфіку фанетычнага членення моўнай плыні і яе транскрыпцыі.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Чаму камунікатыўная функцыя мовы з'яўляецца асноўнай? Якія яшчэ функцыі, акрамя камунікатыўнай, выконвае мова?
2. Назавіце найбольш істотныя адваротныя сувязі, што рэгулююць дзейнасць моўцы і слухача. Чым адрозніваецца ў гэтым сэнсе вусная мова ад пісьмовай?
3. Якая роля гукавой абалонкі мовы ў моўных зносінах людзей? Што яна перадае?
4. Што вывучае фанетыка? Чаму фаналогію выдзяляюць у асобны раздзел мовазнаўства?
5. Для чаго патрэбна фанетычная транскрыпцыя? Чым яна адрозніваецца ад арфаграфічнага пісьма?
6. Дзе выкарыстоўваецца транслітарацыя? Чым яна адрозніваецца ад фанетычнай транскрыпцыі?

Заданні для самастойнай работы

1. Назавіце этапы камунікатыўнага акта.

2. Укажыце адрозненні паміж маналагічным і дыялагічным маўленнем.
3. Якія фанетычныя адзінкі называюцца сегментнымі? Ахарактарызуйце іх.
4. Якія фанетычныя адзінкі называюцца суперсегментнымі? Ахарактарызуйце іх.
5. Вызначце фанетычныя асаблівасці, якія аб'ядноўваюць групу ўсходнеславянскіх моў і адрозніваюць яе ад іншых славянскіх моў.
6. Укажыце 15 фанетычных асаблівасцей сучаснай беларускай мовы, якія адрозніваюць яе ад сучаснай рускай мовы.

Пісьмовыя заданні

1. Вызначце, якія функцыі мовы рэалізуюцца ў наступных выказваннях.

- 1) **Зачынена** (надпіс на дзвярах крамы).
- 2) **Радашковічы** (шыльда на будынку чыгуначнай станцыі).
- 3) **Сказ – гэта узор, мадэль, паводле якой будуецца рэальныя выказванні** (з навучальнага дапаможніка па лінгвістыцы).
- 4) **«У суботу я не змагу пайсці на лекцыі, паеду дадому».** – **«Заняткі прапускаць нельга»** (з размовы студэнта і выкладчыка).
- 5) **«Мой родны кут, як ты мне мілы...»** (Якуб Колас).

2. Устаўце прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Затранскрыбіруйце тэкст. Укажыце асаблівасці беларускай транскрыпцыі.

Помнікі жывёлам

Яны ў..водзіліся ў розны час і ў розных краінах як све..чанне ў..ячнасці людзей сваім сябрам "мен..шым братам". Найчасцей гэта помнікі сабакам. "Помнік саба(цы,ку)" стаіць пад Пец..рбургам (з,с) надпісам акадэміка Паўлава аб заслугах сабак перад чалаве(тс,ц)твам перад на..укай. У Парыжы стаіць помнік сенб..рнару Бары які выратаваў 40 чалавек і загінуў як све..чыць надпіс ратуючы сорак першага. Як вядома сенб..рнару сабакі дужыя і вынослівыя ратуюць людзей якія заблудзіліся трапілі ў снежныя абвалы пад руіны пры

земл..трусах. У Польшчы ў вёс(ке,цы) Пыева ўзведзены помнік саба(цы,ку) які выратаваў жыццё свайму гаспадару чыгуначнаму а..хо..чыку якога бан(дзі,ды)ты абрабаваўшы кінулі (з,с)вязанага на шпалы. Яго сабака моцна брэшучы кіну..ся (на)сустрэч пезда да кабіны машыніст.. але сарва..ся (з,с) прыступак і трапіў пад колы. Здзіўлены (не)звычайнымі паводзінамі сабакі машыніст пас..пеў затармазіць по..зд. На Аляс(ке,цы) ў Номе ўзведз..ны помнік важаку сабачай запрэ..кі Балту які ў люты зімні маро.. даставіў людзям супраць (дзі,ды)ф(це,тэ)рынную сываратку. У Гр..цыі на ..остраве Радос узведз..ны помнік аленям якія сваімі ..острымі капытамі вынішчылі на ..остраве ўсіх атрутных змей. У Пары..скім універсі(це,тэ)це Сарбоне і ў Токі.. стаяць помнікі жабе яе лапкі доўгі час служылі эл..ктравым..ральнымі пр..борамі для ..учоных(фізікаў). А ў Англіі ёсць свой нават помнік "(А,а)пошняму забітаму ва..ку".

(Родны край)

Практычныя заняткі № 4

АРТЫКУЛЯЦЫЙНЫ АСПЕКТ ГУКАЎ МОВЫ. ЗЫЧНЫЯ ГУКІ

Мэта. Усвядоміць асноўныя класіфікацыйныя прыметы зычных гукаў, выпрацаваць навыкі артыкуляцыйнай класіфікацыі зычных гукаў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія характарыстыкі з'яўляюцца суадноснымі ў артыкуляцыйнай класіфікацыі зычных гукаў?
2. Чым вызначаецца падзел зычных гукаў на змычныя, шчылінныя і змычна-шчылінныя?
3. Чым вызначаецца падзел зычных гукаў на губныя і язычныя? Чым вызначаецца падзел зычных гукаў на пярэднеязычныя, сярэднеязычныя і заднеязычныя?
4. Якая розніца ў становішчы языка пры ўтварэнні губна-губных змычных гукаў?
5. На якія катэгорыі па месцы ўтварэння пры дапамозе пасіўных органаў падзяляюцца зычныя гукі?
6. Якія артыкуляцыйныя ўласцівасці дазваляюць вылучыць у асобны клас змычна-шчылінныя гукі?

7. Якім чынам утвараюцца наставыя (назальныя) гукі?
8. Якім чынам утвараюцца змычныя гукі?
9. Якім чынам утвараюцца шчылінныя гукі?
10. Чым адрозніваюцца аднафокусныя і двухфокусныя гукі?
11. Якія дадатковыя артыкуляцыі ўласцівы гукам сучаснай беларускай мовы?

Заданні для самастойнай работы

1. Прааналізуйце схему будовы маўленчага апарату. Назавіце актыўныя і пасіўныя органы маўлення.
2. Вызначце, якія гукі і словы атрымаюцца, калі першы гук у названых ніжэй прыкладах вымавіць: а) без напружання галасавых звязак: *бар, баліць, заву, ваза, жаль*; б) з апушчанай нёбнай занавескай: *бак, боль*.
3. Назавіце і ахарактарызуйце фазы артыкуляцыі. Ахарактарызуйце кожную з іх, прааналізаваўшы гукі [д] і [з'] у словах: *дума, дома, Дзіма, дзеці*.
4. Вызначце, якім беларускім гукам адпавядае: а) свабодны праход у ротавай поласці для паветранага струменя; б) звужаны праход; в) замкнёны праход.
5. Ці можна па становішчы языка адрозніць зубныя гукі паміж сабой? Адказ абгрунтуйце.
6. У сувязі з чым змяняецца вымаўленне чалавека пры насмарку?
7. Чаму нармальная работа органаў маўлення немагчыма пры парушэнні функцыі органа слыху?

Пісьмовыя заданні

1. Да наступных тэрмінаў падбярыце абсалютныя сінонімы. Прывядзіце прыклады.

Тэрміны	Сінонімы	Прыклады
губна-губныя		
дрыжачыя		
альвеаларныя		
шчылінныя		

выбухныя		
бакавыя		
прыцёртыя		
змычна-шчылінныя		
губна-зубныя		

2. Якімі артыкуляцыйнымі характарыстыкамі адрозніваюцца наступныя гукі: [л] і [л'], [д] і [т], [п] і [п'], [м] і [ц], [ф] і [х], [к] і [γ]?

3. Апішыце артыкуляцыю пры вымаўленні гукаў, што ўваходзяць у састаў слоў: дзень, ноч, верх, ніз, фарба, горад, ганак.

4. Вызначце гукі па наступнай іх характарыстыцы:

зычны, ненасавы, звонкі, губна-губны, змычны, цвёрды;
 зычны, ненасавы, звонкі, пярэднеязычны, шчылінны, зацвярдзелы;
 зычны, ненасавы, глухі, губна-губны, выбухны, мяккі;
 зычны, ненасавы, звонкі, заднеязычны, выбухны, мяккі.

Практычныя заняткі № 5

АРТКУЛЯЦЫЙНЫ АСПЕКТ ГУКАЎ МОВЫ. ГАЛОСНЫЯ ГУКІ

Мэта. Усвядоміць асноўныя класіфікацыйныя прыметы галосных гукаў, выпрацаваць навыкі артыкуляцыйнай класіфікацыі галосных гукаў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. У чым артыкуляцыйнае адрозненне паміж галоснымі і зычнымі гукімі?
2. Якімі параметрамі вызначаецца якасць галосных гукаў?
3. Чаму галосныя гукі больш варыятыўныя, чым зычныя?
4. На якія асаблівасці ўтварэння галосных і зычных гукаў абапіраемся пры вывучэнні фанетыкі ў школе?

Заданні для самастойнай работы

1. Ахарактарызуйце галосныя гукі беларускай мовы паводле месца ўтварэння.
2. Ахарактарызуйце галосныя гукі беларускай мовы паводле спосабу ўтварэння.
3. Чым артыкуляцыйна адрозніваюцца націскныя і ненаціскныя галосныя?
4. У чым артыкуляцыйнае падабенства і ў чым адрозненне зычнага [ў] і галоснага [у]?
5. У чым артыкуляцыйнае падабенства і ў чым адрозненне зычнага [й] і галоснага [і]?

Пісьмовыя заданні

1. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Вызначце стыль тэксту. Падкрэсліце галосныя пярэдняга рада адной рыскай, галосныя сярэдняга рада -- дзвюма, галосныя задняга рада -- хвалістай лініяй.

За ..окнамі яшчэ (як)след не развіднела. На двар.. проста снежная круг..верць! Гуляе вец..р м..целіца намятае сумёты ўздоўь.. вуліц сыпле жменямі снег (ва,у) ўсе куткі куды можа дапас..ці. Снег сыплецца нават на падакон..ікі ад двар.. палавіна шыб (з,с)нізу ўжо закрыта.

А тут у светл..м прасторн..м цёпл..м ад батарэй клас..е так здорава. На падлозе каля сц..ны на шафах (у)версе і на двух падакон..іках стаяць вазоны розных д..кара(цi,ты)ўных раслін. Н..звыкла бачыць што яны такія зялёныя по..ныя жыцця калі за ..акном самы разгул снежня. Ц..вітуць чырвоны.. і белы.. герані кактус як скручаны ў клубок з..лёны вожык таксама набрыняе (з,с)верху тоўстай пупышкаю з якой з'явіцца адзіная в..лікая кветка фікусы ра..валілі сва.. лакіраваныя то..стыя лісты-лапухі і не дбаюць пра зіму.

Се..цца са стол.. дзён..ае св..тло. Адна (з,с) л..мпаў круху па..мігвае і гудзе манатон..а аднастайна (з,с)ліваючыся з гол..сам наста..ніцы.

Эл..а Іванаўна прах..джваецца між радоў і (ды,дзі)ктуе
(Це,Тэ)рыторыя наш..й Беларусі займае плошчу роўную
дзвесц.. сем.. і шэсць дз..сятых квадратных кіл..метраў.

Ад яе роўнага голас.. ад ц..пла св..тла ад з..ляніны вазонаў пануе ў клас..е нейкі сон..ы настрой. А..чуванне такое што поры год.. з..мяшаліся і тут у клас..е заблукала лета. Кавалач..к лета абмежаваны ч..тырма сценамі. І ад ..этага так(*сама*) лё..ка радас..на на душ.. і на сам..й справе будзе(*ж*) яно некалі лета!

(*А.Федарэнка*)

2. Вызначце гукі па наступнай іх характарыстыцы:

галосны, лабіялізаваны, верхняга пад'ёму, задняга рада;
галосны, нелабіялізаваны, верхняга пад'ёму, сярэдняга рада;
галосны, нелабіялізаваны, сярэдняга пад'ёму, задняга рада;
галосны, нелабіялізаваны, ніжняга пад'ёму, сярэдняга рада.
галосны, нелабіялізаваны, сярэдняга пад'ёму, перадняга рада.

3. Затранскрыбіруйце словы. Апішыце змяненне артыкуляцыйных характарыстык націскных галосных, абумоўленае якасцю суседніх гукаў.

Астра -- мята -- лялька.
Охра -- вёска -- сёння.
Унты -- люты -- цюль.
Паштар -- млынар.
Адказ -- кантрабас.
Сустракаць -- стагаваць.

Практычныя заняткі № 6

АКУСТЫЧНЫ І ПЕРЦЭПТЫЎНЫ АСПЕКТЫ ГУКАЎ МОВЫ

Мэта Асэнсаваць асноўныя акустычныя і перцэптыўныя характарыстыкі зычных і галосных псіхафанем сучаснай беларускай мовы.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вывучае акустычная фанетыка?
2. У чым практычнае значэнне акустычных звестак аб гуках.
3. У чым выяўляецца сувязь акустычных і артыкуляцыйных характарыстык гукаў?

4. Якія акустычныя адзінкі мовы вы ведаеце?
5. Якімі акустычнымі асаблівасцямі валодаюць глухія зычныя гукі?
6. Якімі акустычнымі асаблівасцямі валодаюць звонкія зычныя гукі?
7. Якімі акустычнымі асаблівасцямі валодаюць санорныя гукі?
8. Якімі акустычнымі асаблівасцямі валодаюць мяккія зычныя гукі?
9. Якімі акустычнымі асаблівасцямі валодаюць галосныя гукі?
10. Што вывучае перцэптыўная фанетыка?
11. У чым сутнасць маторнай і сенсорнай тэорый успрымання гукаў?

Заданні для самастойнай работы

1. Назавіце фізічныя велічыні, якімі характарызуецца гукавая хваля.
2. Чым адрозніваюцца перыядычныя ваганні і шумы ад неперыядычных ваганняў і шумоў?
3. Ахарактарызуйце віды спектраў гукаў.
4. Што адлюстроўвае асцылаграма гука мовы?
5. Пералічыце акустычныя сегменты вуснай беларускай мовы.
6. Якія тэхнічныя прыстасаванні прымяняюцца для даследавання акустыкі вуснага маўлення?
7. Прааналізуйце схему будовы слыхавога апарату. Вызначце яго ролю ў працэсе ўспрымання гукаў.
8. Ад чаго залежыць успрыманне зычных псіхафанем сучаснай беларускай мовы?
9. Што ўплывае на характар успрымання галосных псіхафанем?
10. Назавіце метады даследавання ўспрымання. У чым іх сутнасць?
11. Што такое артыкуляцыйная база мовы? Назавіце асноўныя прыметы артыкуляцыйнай базы сучаснай беларускай мовы.

Пісьмовыя заданні

1. Прачытайце тэкст, у якім прапушчаны асобныя гукі і склады. Растлумачце, чаму ўзнаўленне асобных слоў не выклікае цяжкасці. Падлічыце, які працэнт гукаў прапушчаны ў тэксце.

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту і абгрунтуйце ваша меркаванне.

Ма-цкі твор да-дуе ро-ныя "зр-зы" пласты жы-я ўсе-ва пака-вае гер-я рас-вае яго сацы-ную су-насць ін-ві-альныя аса-васці. Для гэ-га на-ральна пат-ны разна-йныя ў функ-нальных і с-ліс-чных ад-сінах моўныя сро-кі. І часам не то-кі бе-кай мовы. Вы-ючы тую ці іншую маста-кую за-чу на-клад ства-ючы моўную хара-рыстыку пі-ннікі зрэдку звя-юцца да іншых моў. Зга-ем факт вы-стання слоў вы-заў з няме-кай по-скай ру-кай моў у ра-не Я. Брыля "Тту-кі і гн-ды" ц-сл-маў у -логіі Я. К-са "На ро-ях". З'яўляючыся эле-там во-знай тка-ны пэў-га твора выконваючы ў ім с-ліс-чную фу-цыю такія сл-вы і в-зы вядома зна-дзяцца па(за) меж-мі бе-кай лі-най мовы. Ас-ныя по-кі вя-цца на глебе р-най мовы. У мове на-да ў на-днай моватв-ці пі-ннікі бачаць вы-кі сапра-днага маста-кага слова. Пра гэта све-ць як літ-ная прак-ка так і непас-ныя прызнанні пі-ннікаў.

(А.Каўпус)

2. Дапоўніце табліцу.

Слых чалавека			
Нямоўны слых			
		Фанематычны слых	

Практычныя заняткі № 7

ЗМЕНИ ГУКАЎ У МОЎНАЙ ПЛЫНІ

Мэта. Усвядоміць сутнасць сінтагматычных і парадыгматычных адносін у фанетыцы. Замацаваць разуменне фанетычных працэсаў і фанетычных адносін у сучаснай беларускай мове.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што адбываецца з гукамі ў моўнай плыні? Ці заўсёды супадаюць характарыстыкі гука, вымаўленага і залявана і ў складзе слова, сказа?
2. Якія фанетычныя законы дзейнічаюць у сістэме кансанантызму і сістэме вакалізму?
3. Што такое фанетычная пазіцыя?
4. Што такое асіміляцыя? Назавіце найбольш пашыраныя асіміляцыі ў сучаснай беларускай мове.
5. Што такое дысіміляцыя? Назавіце найбольш пашыраныя дысіміляцыі ў сучаснай беларускай мове.
6. Што такое рэдукцыя? У чым адрозненне рэдукцыі ў сучаснай беларускай і ў сучаснай рускай мовах?
7. Што такое пратэза? Назавіце выпадкі пратэзы ў сучаснай беларускай мове.
8. Што такое эпентэза? Назавіце выпадкі эпентэзы ў сучаснай беларускай мове.
9. Што такое дыэрэза? Назавіце выпадкі дыэрэзы ў сучаснай беларускай мове.
10. Што такое гаплалогія? Назавіце выпадкі гаплалогіі ў сучаснай беларускай мове.

Заданні для самастойнай работы

1. Якія фанетычныя пазіцыі называюць моцнымі?
2. Якія фанетычныя пазіцыі называюць слабымі?
3. Як звязаны фанетычныя законы з правіламі арфаэпіі і прынцыпамі арфаграфіі?
4. Раскажыце пра сінтагматычныя адносіны ў фанетыцы. Праілюструйце ваш адказ прыкладамі.
5. Раскажыце пра парадыгматычныя адносіны ў фанетыцы. Праілюструйце ваш адказ прыкладамі.

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Адзначце ўсе магчымыя выпадкі рэалізацыі сінтагматычных і парадыгматычных адносін на фанетычным ўзроўні.

Беларускі.. лірычны.. пес..ні як све..чыць іх змест некаторыя л..ксічныя і с(ці,ты)лістычныя прыкметы а таксама асаблівас..ці напеваў узніклі на думку ..учоных у той пер(ыо,ыа,ыя)д сярэдн..вякоў..я калі склад..валася сама беларуская народнасць. Жанр лірычнай пес..ні адзін (з,с) самых багатых у (вусна)паэтычнай творчас..ці беларускага народ.. як па колькас..ці песен..ых тэкстаў так і па (не)вычарпальнай разнастайнасці тэм і ма(ці,ты)ваў. Чым(жа) тлумачыцца такое шырокае бытаван..е беларускай народнай лірычнай пес..ні і (па)сён..яшні дзень? Чым абумоўлена яе такая незвычайная жыцц..здольнасць? Адказ на гэтыя пытанні думаецца вельмі прасты народная лірычная пес..ня (на)працягу стагод..яў была амаль адзінай і галоўнай эмац(ыа,ыя)нальна(эстэтычнай) формай духоўнага жыцця беларускага с..лянства асноўная частка беларускіх народных песен.. с..лянскага паходжання.

Лірычная пес..ня с..рдэчная задуменна(распеўная) м..ладычная ад..гrywала і пэўную сац(ыа,ыя)льную ролю. Яна дапамагала в..сковаму ч..лавеку ў яго (ня,не)лёгкім жыцці ця..кай с..лянскай працы ў гарачую п..ру (у,ў) час ка..бы жніва і г.д. пры маркотнай аднастайна(бясконцай) жаночай працы ў доўгія восен..скія ці зімовыя вечары на в..чорках. У даро(зе,зе) лірычная пес..ня адганяла нуду ад доўгай ..зды дапамагала адо..ваць в..лікія адлегласці пеш..у. Выконвалася яна пры любых жыццёвых абставінах гучала на св..точных б..седах у час гульняў моладзі а ў пэўныя моманты жыцця давала выхад пачуццям ч..лавека. З дапамогай лірычнай пес..ні народ перадаваў сва.. роздумы аб жыцці і сва.. гл..бокія ўражанні ад здзіўляючай прыгажос..ці роднай прыроды асабліва ў тыя моманты калі чалавек ..остра а..чуваў яе зачараванне.

(А.Гурскі)

Практычныя заняткі № 8

ПАЗІЦЫЙНЫЯ ЧАРГАВАННІ ГУКАЎ

Мэта. Усвядоміць сутнасць камбінаторных змен і пазіцыйных чаргаванняў галосных і зычных гукаў. Асэнсаваць ролю пазіцыйнага становішча гука ва ўзнікненні чаргавання. Навучыцца

дыферэнцыраваць чаргаванні з паралельнымі і перасякальнымі радамі.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што называецца чаргаваннем?
2. Якія віды чаргаванняў вы ведаеце?
3. Чаму чаргаванне [ро], [ло] з [ры], [лы] розныя даследчыкі адносяць то да пазіцыйных, то да гістарычных?
4. Які тып чаргаванняў наглядаецца ў формах аднаго і таго ж слова?
5. Які тып чаргаванняў наглядаецца ў розных словах?

Заданні для самастойнай работы

1. Прывядзіце прыклады пазіцыйных чаргаванняў галосных гукаў.
2. Прывядзіце прыклады пазіцыйных чаргаванняў зычных гукаў.
3. У чым адрозненне пазіцыйных чаргаванняў з паралельнымі радамі ад ад пазіцыйных чаргаванняў з перасякальнымі радамі?

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Запішыце ў табліцу словы з адпаведнымі пазіцыйнымі чаргаваннямі.

Галосныя гукі		Зычныя гукі	
Чаргаванні з паралельнымі радамі	Чаргаванні з перасякальнымі радамі	Чаргаванні з паралельнымі радамі	Чаргаванні з перасякальнымі радамі
<i>ул[э]ке-ш[э]ра</i>	<i>сн[а]кі-сн[э]к</i>	<i>вост[р]інькі-да[р]га</i>	<i>мара[з]ы-маро[с]</i>

(На)нач яшчэ больш націснуў мароз.

Сц..мнела яму ўж.. ў лесе стала адразу шэра аж замітусілася (ў)ваччу. Цёмная слі..кая смуга павісла і вісела над дарогай (не)дастаючы снег.. У небе выразаўся маладзік ву..кі ..жаты серп наліўся агнём і ярка блі..чаў (з,с)лева (ў)гары над самым лесам аж балелі ад яго ..очы. Для маладзіка скакала маленькая зорка ..остранькая як іголачка а во..даль стаяў в..лікі даставаў аж да самай з..млі шырокі ў д..ве паласы жоўтую і сінюю круг на вец..р.

Лес за абочынамі быў цёмны а (ў)перадзе во..даль ад дарогі дарога павар..чвала (ў)права чорны як сажа. Аб..інеў конь спачатку паб..лела грыва пасля ён зб..леў увесь бы хто ўзяў (ус,уз)кінуў яму на спіну абрус. Было відаць як абраслі іне..м аглоблі загнутыя (с,з)пераду палазы ў вазку і сена што (з,с)бітае л..жала (ў)перадку заб..лелася стала як вата. Конь дыхаў парай ш..рокая белая паласа паўзла (з,с)пад аглабель аж на абочыну с..лалася на снег. З дарогі ц..гнула настылай вільгац..ю аднекуль пахла сырым дрэвам сасной і распаранай кастрыцай як з лаз..ні дзе сушаць перад мяццём лён.

Ратушняк сядзеў ц..пер ў вазку ўціснуўшыся ў куток у разгоенае сена і намораны дыхаў з с..бе (не)могучы адсапнуцца. Сорак пяць гадоў прас..трэленыя (на)скрозь лё..кія (у,ў)цякаў папаўшыся (ў)пачатку вайны ў палон.

На каўн..ры рас..таў іней і аўчына мокрымі доўгімі пасмамі ліпла да шчок. У пл..чах там дзе ён ц..пер прыціснуўся ў ва..ку да сена стала цёпла нібы(та) прыхінуўся ў канторы спінай да напаленай гру..кі. А..чуў як вянуць рукі хацелася спаць. Тады ён пакінуўшы на каленях на кажу(ху,се) рукавіцы вялікія байкавыя на ваце з (д,дз)в(ю,у)ма пальцамі салда(тс,ц)кія цёр далонямі ..очы доўга аж пакуль яны не забалелі і ў іх не пайшлі чырвоныя кругі. Пасля зрабілася ўсяму цёпла і павяла (ў)ніз г..лава. Ён пачуў што спіць. Падняўшыся тады і стаўшы на калені ён а..вязаў (у)перадку ад загнутага полаза лейцы і стаў тузаць за іх паганяючы каня. Калі конь на роўным цвёрдым сне(гу,зе) пабег трушком ён нагнуўся чуць (не)выкуліўшыся з вазка і ўхапіўшы друзак халоднага збітага снег.. у каня (з,с)пад капыта рас..цёр яго ў далонях і стаў мачыць ..очы. Падумаў што на марозе гэта не паможа што так можна толькі памарозіць шчокі. Успомніў тады не спіць другую ноч воз..ме і зваліцца на марозе з ног.

(І.Пташнікаў)

Практычныя заняткі № 9

ГІСТАРЫЧНЫЯ ЧАРГАВАННІ ГУКАЎ

Мэта. Усвядоміць сутнасць гістарычных чаргаванняў галосных і зычных гукаў. Навучыцца дыферэнцыраваць пазіцыйныя чаргаванні з паралельнымі і перасякальнымі радамі і гістарычныя чаргаванні.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Чым абумоўлена наяўнасць гістарычных чаргаванняў зычных і галосных гукаў у сучаснай беларускай мове?
2. У чым адрозненне пазіцыйных чаргаванняў ад гістарычных?
3. Чаму гістарычныя чаргаванні часам называюць традыцыйнымі?

Заданні для самастойнай работы

1. Растлумачце фанетычныя прычыны гістарычных чаргаванняў гукаў.
2. Прывядзіце прыклады гістарычных чаргаванняў галосных гукаў.
3. Прывядзіце прыклады гістарычных чаргаванняў зычных гукаў.

Пісьмовыя заданні

1. Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Вызначце тып чаргаванняў у падкрэсленых словах.

С..род паэтаў арыштаван..ых па сфабрыкаван..ай справе Саюз.. вызвален..я Бел..русі быў і Уладзімір Мікалаевіч Дубоўка. Орд..р на ..го ар..шт дз..вятна..цатага ліпеня тыс..ча дзев..цьсот тры..цатага

год.. падпісаў намес..нік старшыні АДПУ СССР (*сумна*)вядомы Гірш Ягода. Супрацоўніку апера(*ці,ты*)ўнага аддзел.. АДПУ нейкаму Салаўёву было даручана правесці ..обыск на кватэр.. №13 па вуліцы (*М,м*)алой (*Г,г*)рузінскай дом 4 у Маскве дзе жыў з сям..ёй У.Дубоўка.

Што з'явілася падставай для арышт.. паэта які дарэчы працаваў у с..вятая с..вятых магутнай імперыі (*у,ў*) (*К,к*)рамлі? Пра гэта сён..я вядома дакладна хоць сам паэт ніколі нават пасля р(*эа,эя*)білітацыі пра тое не згад..ваў.

(У)пачатку кастрычніка тыс..ча дзев..цьсот два..цаць шостага год.. сярод творчай інт..лігенцыі Мінска з'явіўся ў машынапісе верш пад назвай На ўшанаванне новага падзел.. беларус..кай зямлі. Ён меў эпіграфы з вершаў Я.Купалы і Я.Коласа. Асаблівым паэтычным р..занансам гучалі (*К,к*)оласаўскія словы з верш.. Беларускаму людз

Нас падз..лілі – Хто? Чужаніцы,

Цёмных дарог махляры.

К чорту іх межы! К (*д',дзь*)яблу граніцы!..

Нашы тут гоні, бары!

Пад вершам ста(*ла,яў*) подпіс(*ь*) Янка Крывічанін. Усе хто чытаў верш разумелі што гэта псе..данім. Спец(*ыа,ыя*)лісты(наглядальнікі) па творчай інт..лігенцыі з ДПУ БССР апэратыўна пачалі пошукі (*не*)вядомага аўтара. І ў хуткім часе вы..шлі на след. Справа ў тым што верш аказаўся надрукава..ны на пішучай машынц.. ў якой была на..ломлена літара “р”. А ўлічваючы тое што ўсе машынкі са сваімі апазнавальнымі адмецінамі былі зар..гістраваны ў ДПУ як ра..мнажальныя апараты то п..літычнаму вышуку было (*не,ня*)цяжка знайсці яго. Мне здаецца прафес(*іа,ія*)налы(*чэкісты*) два..цатых(тры..цатых) гадоў маглі а..шукаць нават ..голку ў сто(гу,зе) сена. Пішучая машынка з надлама..най літ..рай “р” як высв..тлілася належ..ла пастаян..аму прадстаўні(*ц,тс*)тву БССР у Маскве. Там працаваў у той час паэт У.Дубоўка.

(У.Міхлюк)

2. Пасля пар слоў, дзе адбыліся пазіцыйныя чаргаванні, пастаўце лічбу "1", а пасля пар слоў з гістарычнымі чаргаваннямі пастаўце лічбу "2".

Цэны --цана (), Рым -- рымлянін (), сухі -- суш (), калыхаць -- калыска (), блохі -- блыха (), любіць -- люблю (), карова -- кароўка (), трэск -- трашчаць (), смех -- смяшыць (), хадзіць -- хаджу (), звон

-- звінец (), брыгада -- брыгадзір (), вёсны -- вясна (), выбіраць -- выбраць (), берагі -- беражок (), крок -- крочу (), піць -- п'ю (), прасіць -- просьба (), дровы -- дрывотня (), прэс -- прасаваць (), лава -- лаўка (), бок -- бачок (), песціць -- пяшчота (), салавей -- салаўі (), промень -- праменне (), страха -- на страсе (), папярэдзіць - папярэджаць (), мёд -- мядок ().

Практычныя заняткі № 10

СКЛАД ЯК ФАНЕТЫЧНАЯ АДЗІНКА

Мэта. Асэнсаваць асаблівасці склада як фанетычнай адзінкі, структуру беларускага склада і прынцыпы складападзелу. Усвядоміць сутнасць тэорыі склада. Навучыцца дыферэнцыраваць тыпы складоў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што называецца складам?
2. Якія элементы склада з'яўляюцца цэнтральнымі?
3. Якія элементы склада з'яўляюцца маргінальнымі?
4. Якія склады называюцца прыкрытымі? Прывядзіце прыклады.
5. Якія склады называюцца непрыкрытымі? Прывядзіце прыклады.
6. Якія склады называюцца адкрытымі? Прывядзіце прыклады.
7. Якія склады называюцца абсалютна адкрытымі? Прывядзіце прыклады.
8. Якія склады называюцца закрытымі? Прывядзіце прыклады.

Заданні для самастойнай работы

1. Адзначце і ахарактарызуйце ўласцівасці склада як фанетычнай адзінкі.
2. Прааналізуйце паслядоўнасць зычных у адкрытых складах?
3. Прааналізуйце паслядоўнасць зычных у канцавых складах?
4. У чым сутнасць экспіраторнай тэорыі склада?
5. У чым сутнасць тэорыі мускульнага напружання?
6. У чым сутнасць санорнай тэорыі склада?

7. На якія катэгорыі падзяляюцца гукі мовы згодна з санорнай тэорыяй склада?

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Зрабіце аналіз складовай структуры падкрэсленых слоў.

У кожнага народа ёсць постаці якія самаахв..раваліся для стана..лення і развіц..я нацыі яе мовы дз..ржа..насці культурнай сам..бытнас..ці. (З,С) цягам час.. яны становяцца сімваламі гістарычнага быц..я народ.. . Наша радзіма не была беднай на сваіх прарокаў паэтаў пес..няроў ас..ветнікаў дзяржаўных дзе..чаў. Гэта яны тварылі нашу ..історыю бо выдз..ляліся з ш..раговага люд.. свайго кра.. вялікім талентам (не)адольнай прагай да служэн..я Бацькаўшчыне (у,ў)ніверсальнымі ведамі і ўзнёслай духоўнасцю. Іхнія жыццёвыя лёсы драматычныя нярэдка з трагічным фіналам.

У 2002 год.. бел..русы адзначаюць два слаўны.. юбіле.. 120-год..е з дня нара..эння паэтаў і прарокаў Янкі Купалы і Якуба Кол..са. (У, Ва) ўмовах (паў)легальнага станаўлен..я нашай літаратурнай клас..ікі яны па..піс..валі свае творы рознымі псе..данімамі. Але (на)заўсёды прыжыліся два Янка Купала для сына бе..з..мельнага шляхці..а Івана Луцэвіча і Якуб Колас для выха..ца са слаўнага с..лянскага род.. Кастуся Міцкевіча. Кожны з гэтых псе..данімаў (па)свойму сімвалізуе эпоху нац(ыя,ыя)нальнага (А,а)драджэння Ян Купала кантамінацыя беларус..кага народна..а абрад.. (К,к)упал..я і хрысц(іа,іа)нскага першапрарока Яна Хр..сціцеля папярэдніка Ісуса Хрыста. Купал..е і свята Яна Хр..сціцеля сімвалізуюць (А,а)драджэн..е ачышчэн..е чалавека вadoю і агнём. Кастусь Міцкевіч нарадзіўся 22 кастрычніка (3 лістапада па новым стылі) таго(ж) 1882 год.. (як)раз у час заканчэн..я сялянскай працы на полі. Ягоны псеўданім Якуб Колас падвойны адраджэн(тс,ц)кі сімвал. Біблейскі патр(ыа,эа,ыя)рх Якуб р..дапачынальнік таго народ.. ў асярод..і якога адбылося ўвачалавечанне (Б,б)ожага сына Ісуса Хрыста збаўцы ўсіх народаў што адкрыў шлях ч..лавеку для духоўнага пера..тварэння і ўваскрэсення. Жытні або пшанічны колас сімвал гэтага адраджэн..я

праз самахв..рнас..ць. Як у (E,e)вангельскім прыслоў..і Калі пш..нічнае з..рно ўпаўшы на з..млю не памрэ дык уродзіць багата плод...

Юбілейны.. даты нашых нац(ыа,ыя)нальных прарокаў даюць народу кожнаму беларусу урэ..це чалаве(тс,ц)тву ма..чымасць агледз..цца зрабіць пер..ацэнку каштоўнасцей ад..яліць пшаніцу ад м..кіны і ў асабістым і ў дз..ржаўным жыцці. Ма..чымас..ць агледз..цца на сва.. тварэнні ды пераканацца ў тым (на)колькі ж мы ўпрыгожылі “неба і зямлю”.

Паводле У.Конана

Практычныя заняткі № 11

ПРАСАДЫЧНЫЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ АДЗІНКІ, ІХ РОЛЯ Ў АРГАНІЗАЦЫІ МОЎНАЙ ПЛЫНІ

Мэта. Асэнсаваць ролю прасадыхных фанетычных адзінак у арганізацыі моўнай плыні. Усвядоміць фанетычную прыроду націску, яго рознамясцовасць і рухомасць, функцыі тактавага і лагічнага націску. Навучыцца вызначаць асноўны і пабочны націскі ў складаных словах, дыферэнцыраваць тыпы складоў. Умець вызначаць кампаненты інтанацыі і асноўныя тыпы інтанацыйных канструкцый у беларускай мове.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое суперсегментныя фанетычныя рысы вуснага маўлення?
2. Што такое прасодыя?
3. Што такое націск? Якая яго роля ў слове? Якімі асаблівасцямі характарызуецца слоўны націск у сучаснай беларускай мове?
4. У чым фаналагічная сутнасць націску?
5. Што называецца тактавым націскам, фразавым націскам, лагічным націскам?
6. Якія фанетычныя сродкі выражаюць інтанацыю?
7. У чым фаналагічны змест інтанацыі?
8. Як звязана інтанацыя з пунктуацыяй?

Заданні для самастойнай работы

1. Ахарактарызуйце рознамясцовасць і рухомасць націску ў беларускай мове.
2. Калі ў слове з'яўляецца пабочны націск? Прывядзіце прыклады.
3. Што такое клітыкі? Якія элементы называюцца праклітыкамі і энклітыкамі?
4. Якія асаблівасці акцэнтуацыі службовых слоў у беларускай мове?
5. Ахарактарызуйце ІК-1, ІК-2, ІК-3, ІК-4, ІК-5, ІК-6, ІК-7. У якіх выпадках яны ўжываюцца?
6. Якім чынам можна меркаваць пра інтанацыю на падставе запісу вуснага маўлення?

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Пастаўце ў словах націскі.

Вызначце тыпы ІК у сказах 1-га абзаца.

Халодны.. ні..кі.. набрынялы.. вільгац..ю ..облакі позняй ..осені плылі (з,с)давалася па сам..й ..уліц(э,ы). Яны (не)хаця рас..тупаліся а..мінаючы мокры.. прыціснуты.. да з..млі дажджом сцяты.. ад золкас..ці хаты чапляліся за голы.. (у,ў)жо б..з лісця дрэвы аднак (не)затрымліваліся на іх і б..з перашкоды праходзілі праз пач..рнелы.. галіны(сукі) што нібы грэючыся ра..машыст.. хісталіся (з)боку (на)бок.

Пранізлівы вец..р які гна.. ..облакі нібы(та) зачэрпнуўшы з нейкага (не)відомага ста..ка цэлы.. прыгаршчы вады часам кіда.. ёю ў твар яна на нейкі час сл..піла ..очы і замінала бачыць д..рогу.

Не тое што бе..чы а нават ісці супраць ветр.. і ..облакаў было ця..ка. Яна ўсё(ж) бегла праз іх упіраючыся нібы(та) ў нейкую рэчаісную перашкоду у вец..р у густую слоту у ..осен..скую (не)пагадзь.

Лё..кі палітончык на ёй быў не зашпілен..ы адною рукою яна трымала яго за крыссе прыкрываючы толькі живот а другою

(раз)пораз нацяг..вала як не на самыя ..очы хусцінку якая адразу(ж) з'я..джала на ш..ю зноў.

Было яшчэ вельмі рана. І вельмі хол..дна. Аднак (не)зважаючы на гэта на гара(дс,ц)кіх ..уліцах усё больш..ла і больш..ла людзей. Асабліва шмат гара..ан сабралася ля гало..най (А,а)ршанскай ..уліцы. Яны стаялі (на)абапал яе і затул..ваючыся ад ветр.. і даждж.. нешта заклапочана абмярко..валі і (не)цярпліва пазіралі ў той бок куды бегла жанчына.

Калі далёка у самым пачатку ..уліцы якая ўбіраючы ў с..бе сце..кі і дарогі брала выток (з,с) луго.. палё.. і лясо.. з'явіўся вялікі шэры пакуль (не)выразны натоўп людзей жанчыны тр..вожна ўглядаючыся (на)перад ціха бо..каючы пачалі хр..сціцца а му..чыны вінавата апускаючы галовы гледзячы (ў)дол тужліва і насцярожана загаварылі

Бачыце в..дуць. Ужо в..дуць. Ага в..дуць.

(Я.Сінакоў)

Практычныя заняткі № 12

ПИСЬМОВАЯ РАБОТА № 2

Мэта. Праверыць лінгвістычную і маўленчую кампетэнцыю студэнтаў, іх уменне карыстацца набытымі ведамі.

1. Вызначце артыкуляцыйныя характарыстыкі гукаў, якія абазначаюцца падкрэсленымі літарамі (у адпаведным слупку ставіцца знак "+").

Варыянт-1

	Рух языка па гарызанталі			Рух языка па вертыкалі		
	пярэдні	сярэдні	задні	верхні	сярэдні	ніжні
сэ <u>р</u> ца						
во <u>з</u> ера						
во <u>д</u> ар						
су <u>м</u> ны						
вы <u>с</u> окі						
р <u>э</u> ха						

восе <u>нь</u>						
----------------	--	--	--	--	--	--

Варыянт-2

	Рух языка па гарызанталі			Рух языка па вертыкалі		
	пярэдні	сярэдні	задні	верхні	сярэдні	ніжні
па <u>в</u> ерх						
тэ <u>м</u> а						
аб'я <u>в</u> а						
жыцц <u>ё</u>						
вясн <u>а</u>						
вусн <u>ы</u>						
я <u>м</u> а						

2. Вызначце, якімі артыкуляцыйнымі прыкметамі адрозніваюцца націскныя галосныя гукі (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – рад, наяўнасць / адсутнасць лабіялізацыі; 2 – рад, пад'ём, наяўнасць / адсутнасць лабіялізацыі; 3 – пад'ём; 4 – рад).

Варыянт-1

мех – мох	
боль – быль	
быць – біць	
Орша – сёлета	
сок – сук	

Варыянт-2

люк – лік	
тост – тэст	
лук – лак	
быў – біў	
дым – дам	

3. Ахарактарызуйце зычныя гукі, якія абазначаюцца падкрэсленымі літарамі, паводле спосабу ўтварэння (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – выбухны; 2 – шчылінны; 3 – змычна-шчылінны; 4 – змычна-праходны).

Варыянт-1

усвядоміць	
скласці	
дуб	
пераспелы	
падарожны	
сяброўства	
паказчык	

Варыянт-2

футболка	
падзяліцца	
перашкаджаць	
рассекчы	
глядзець	
натхненне	
малацьба	

4. Ахарактарызуйце зычныя гукі, якія абазначаюцца падкрэсленымі літарамі, паводле месца ўтварэння (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – губна-губны; 2 – губна-зубны; 3 – прыгубна-зубны; 4 – прыгубна-зубны; 5 – прыгубна-зубны; 6 – заднезубны).

Варыянт-1

увечары	
---------	--

бестурботны	
звесці	
уважлівы	
разгледзець	
пайшоў	
заганарыцца	

Варыянт-2

падставіць	
кэмлівы	
хістацца	
збоку	
даверху	
уголас	
дзе	

5. Вызначце словы паводле ахарактарызавааных гукаў.

Варыянт-1

1)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; шумны, шчылінны, пярэднепаднябенны, глухі, цвёрды	[]
галосны; сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны	[]
зычны; санорны, змычна-праходны, пярэднеязычны, дрыжачы, цвёрды	[]

Слова _____

2)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; шумны, выбухны, губна-губны, глухі, цвёрды	[]

галосны; задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны	[]
зычны; санорны, шчылінны, губна-губны	[]
зычны; шумны, змычна-шчылінны, звонкі, мяккі	[]
галосны; пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны	[]
зычны; санорны, змычна-праходны, пярэднепаднябенны, мяккі	[]

Слова _____

3)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; шумны, шчылінны, пярэднеязычны, зубны, звонкі, цвёрды	[]
зычны; санорны, шчылінны, губна-зубны, цвёрды	[]
галосны; задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны	[]
зычны; санорны, змычна-праходны, пярэднеязычны, зубны, цвёрды	[]

Слова _____

4)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; санорны, змычна-праходны, зубны, бакавы, мяккі	[]
галосны; пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны	[]
зычны; шумны, выбухны, пярэднеязычны, зубны, глухі, цвёрды	[]
галосны; пярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны	[]

Слова _____

Варыянт-2

1)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; шумны, шчылінны, заднеязычны, звонкі, цвёрды	[]
галосны; сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны	[]
зычны; санорны, змычна-праходны, зубны, бакавы, мяккі, падоўжаны	[]
галосны; задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны	[]

Слова _____

2)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; шумны, шчылінны, прэднеязычны, зубны, звонкі, цвёрды	[]
зычны; санорны, змычна-праходны, прэднеязычны, дрыжачы, цвёрды	[]
галосны; задняга рада, верхняга пад'ёму, лабіялізаваны	[]
зычны; шумны, шчылінны, заднеязычны, глухі, цвёрды	[]

Слова _____

3)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; санорны, шчылінны, губна-зубны, мяккі	[]
галосны; прэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны	[]
зычны; шумны, выбухны, прэднеязычны, глухі, цвёрды	[]
зычны; санорны, змычна-праходны, прэднеязычны, дрыжачы, цвёрды	[]
галосны; сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны	[]
зычны; шумны, шчылінны, прэднеязычны, зубны, глухі, мяккі	[]

Слова _____

4)

Характарыстыкі гукаў	Гукі
зычны; шумны, выбухны, заднеязычны, заднепаднябенны, глухі, цвёрды	[]
галосны; задняга рада, сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваны	[]
зычны; санорны, змычна-праходны, прэднепаднябенны, мяккі	[]

Слова _____

6. У якіх словах сустракаюцца гукі [л], [л']; [с], [с']; [ш]?

(у правым слупку ставяцца нумары адпаведных слоў)

Варыянт-1

1. сонца

2. шчасце

3. лёгкі
4. перапісчык
5. аб'ездчык

Варыянт-2

1. лось
2. бярозка
3. сцежка
4. злезці
5. светлы

[л]	
[л']	
[с]	
[с']	
[ш]	

7. Растлумачце артыкуляцыйныя адрозненні паміж наступнымі гукамі.

Варыянт-1

[в]	
[в']	

[с]	
[з]	

[с']	
[ш]	

[с]	
[ж]	

[і]	
[ы]	

[у]	
[э]	

[o]	
[i]	

[ə]	
[a]	

Варыянт-2

[к]	
[х']	

[j]	
[л']	

[н]	
[н']	

[γ]	
[х]	

[o]	
[a]	

[y]	
[o]	

[ə]	
[ы]	

[i]	
[ə]	

8. Ахарактарызуйце зычныя гукі, якія абазначаюцца падкрэсленымі літарамі, паводле ступені ўдзелу голасу і шуму (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – шумны звонкі зычны, 2 – шумны глухі зычны, 3 – санорны зычны).

Варыянт-1

пра <u>м</u> ы	
рамо <u>н</u> а <u>к</u>	
аш <u>ч</u> а <u>д</u> ны	
пайшо <u>ў</u>	
кра <u>й</u>	
цяж <u>к</u> і	
смажы <u>ц</u> ь	
лі <u>ч</u> ба	

Варыянт-2

студ <u>з</u> еньскі	
ё <u>д</u>	
ва <u>к</u> зал	
зага <u>д</u> ка <u>в</u> ы	
жо <u>ў</u> ты	
в <u>е</u> ц <u>е</u> р	
сп <u>е</u> вы	
фут <u>б</u> ол	

9. Вызначце, якімі прыкметамі адрозніваюцца гукі, абазначаныя падкрэсленымі літарамі (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – паводле наяўнасці / адсутнасці палаталізацыі, 2 – паводле ступені ўдзелу голасу і шуму, 3 – паводле месца ўтварэння, 4 – паводле спосабу ўтварэння, 5 – паводле месца і спосабу ўтварэння, 7 – паводле спосабу ўтварэння і ступені ўдзелу голасу і шуму).

Варыянт-1

г <u>о</u> лас – в <u>о</u> лас	
п <u>о</u> т – г <u>о</u> д	

<u>к</u> од – <u>х</u> од	
во <u>стр</u> ых – востра <u>ѣ</u>	
<u>ш</u> ар – <u>ж</u> ар	

Варыянт-2

<u>т</u> ок – <u>с</u> ок	
<u>с</u> ола – <u>с</u> ёлы	
ба <u>нк</u> – ба <u>нт</u>	
<u>б</u> ок – <u>к</u> ок	
<u>л</u> ом – <u>т</u> ом	

10. Вызначце тыпы чаргаванняў галосных і зычных гукаў (у правым слупку ставяцца нумары адпаведных тыпаў: 1 – пазіцыйныя чаргаванні, 2 – гістарычныя чаргаванні, 3 – пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні).

Варыянт-1

арэшак – арэшка	
лезці – лазіць	
гром – грымець	
шэсць – шосты	
сесці – пасада	
жонка – жаночы	
вёска – вясковы	
зубы – зуб	
казаць – казка	
парта – на парце	
жоўты – жаўцець	
да прыезду – прыезджы	
любіць – люблю	
ставіць – стаўлю	
хацець – хачу	
вадзіць – ваджу	
гарох – у гаросе	
сядзела – сядзеў	

везці – воз	
існую – існаваць	
паляцела – паляцеў	
глотка – глытаць	
суха – высыхаць	
нёс – нясу	
пасёлак – пасялковы	
стагі – стог	
зубы – зуб	
садовы – садзіць	
бягу – бяжыш	

Варыянт-2

стрыгчы – стрыжка	
лавіць – лаўлю	
карміць – кармлю	
чытала – чытаў	
пісаць – пішу	
шаптаць – шапчу	
луг – на лузе	
плыла –плыў	
дарога – у дарозе	
казала – казаў	
вітаць – ветлівы	
каласок – каласка	
кроў – крыві	
дух – дыхаць	
церці – зацірка	
вецер – вятры	
рачны – зарэчны	
маразы – мароз	
дубы – дубкі	
горад – у горадзе	
сяку – сячэш	
графіць – графлю	
рабіць – раблю	
малявала – маляваў	

казаць – кажу	
паласкаць – палашчу	
нага – на назе	
звінела – звінеў	

Практычныя заняткі № 13

ПІСЬМОВАЯ РАБОТА № 3

Мэта. Праверыць лінгвістычную і маўленчую кампетэнцыю студэнтаў, іх уменне карыстацца набытымі ведамі для дасягнення арфаграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці.

Дыктоўка

Чалавек не выбірае радзіму. Яна даецца яму разам з матчыным малаком аднойчы і на ўсё жыццё. Дзе б потым ён ні быў, дзе б ні жыў, куды б ні закінуў яго лёс, а сэрца помніць той сціплы куточак вялікай Зямлі Людзей, які падарыў першыя чалавечыя радасці. Мая малая радзіма – гэта край, які прасціраецца па левым беразе прыгажуні і чараўніцы Заходняй Дзвіны ад невялікага мястэчка Вулы і да старажытнага Полацка.

Зямля тут не надта ўрадлівая – падзол, пяскі, гліна, а яшчэ камяні і валуны, якія амаль мільён гадоў таму назад ледавік упарта цягнуў, валок з Фінляндыі, Швецыі, ды потым, знямогшыся, рассыпаў па нашых абшарах. Рассыпаў так шчодро, што сёння на многіх бульбяных палетках восенню камбайны і капалкі падымаюць болей камянёў, чым клубняў. Але небагатая на ўраджай мая зямля, каб не пакрыўдзіць людзей, кампенсуе гэты недахоп сваёю незвычайнаю прыгажосцю, бо дзе яшчэ знойдзеш такую разнастайнасць праяў прыроды: бары, лясы, пралескі, гаі, азёры, рачулкі, крыніцы, узгоркі, палі, лугі, балаціны...

Спачатку шырокаю паласою, якая перарываецца толькі зрэдку селішчамі і невялікімі палямі, па беразе нашае галоўнае ракі цягнуцца бары і нават пушча, дзе растуць меднастволыя карабельныя сосны, выносныя, гонкія. Закінеш галаву, каб убачыць іхнія макаўкі, што вольна гайдаюцца, купаюцца ў сінечы, – і шапка звальваецца на дол. У нас кажуць: «Сосны з небам гавораць». Яны – як звонкія струны, нацягнутыя паміж зямлёю і небам. У любую пару года хораша

слухаць, як на гэтых дзівосных цымбалах няўрымслівы вецер іграе то ціхія, лірычныя, то магутныя, арганныя мелодыі.

Далей ад Заходняй Дзвіны, між зялёнага мора лясоў, пракідаюцца лапіны палёў – набытак цяжкое працы продкаў, якія выкарчоўвалі, выпальвалі ляда, каб пасеяць лён, жыта, ячмень і авёс, пасадзіць нейкую гародніну.

(Паводле С. Законнікава)

Практычныя заняткі № 14

ФАНЕМА ЯК РАД ГУКАЎ, ЯКІЯ ПАЗІЦЫЙНА ЧАРГУЮЦА

Мэта. Усвядоміць сутнасць фанемы як рада гукаў, што пазіцыйна чаргуюцца. Навучыцца дыферэнцыраваць асноўны алафон, варыянт і варыяцыю фанемы.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Акрэсліце асноўныя перадумовы ўзнікнення фаналогіі -- навукі аб гуках мовы. Як суадносяцца фанетыка і фаналогія?
2. Дайце азначэнні асноўных паняццяў фаналогіі.
3. Дайце вызначэнне фанемы. Што такое мінімальныя пары слоў?
4. У чым розніца паміж гукам і фанемай?
5. У чым розніца паміж фаналагічнымі (дыферэнцыяльнымі) і нефаналагічнымі прыкметамі?

Заданні для самастойнай работы

1. Ці можна вымавіць фанему? Адказ абгрунтуйце.
2. Што такое алафон? Праілюструйце адказ прыкладамі.
3. Што такое асноўны прадстаўнік фанемы? Праілюструйце адказ прыкладамі.
4. Што такое варыянт фанемы? Праілюструйце адказ прыкладамі.
5. Што такое варыяцыя фанемы? Праілюструйце адказ прыкладамі.

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Назавіце, алафоны якіх фанем прэзентуюць гукі ў падкрэсленых словах.

Творы сапраўднай паэзіі маюць адну а..метную якасць яны вельмі лё..ка (над)час з першага раз.. затрымліваюцца і (на)доўга застаюцца ў пам..ці. Тлумачыцца ..эта (не)толькі іх праўдзівым і гл..бокім зместам в..лікім ч..лавечым пачуццём (не)паўторнымі паэтычнымі ..образамі але і дакладнас..цю радка лагічнас..цю і паслядоўнас..цю думкі натуральнас..цю гучан..я сакавітас..цю мовы. Большасць жа вершаў М.Багдановіча якраз і вызначаецца гэтым.

М.Багдановіч на..учаўся роднай мове па кні..ка.. і таму ў яго вершах (ня,не)рэдка сустракаюцца русізмы многія слов.. ён ужывае ў формах (не)ўласцівых беларус..кай мове ін..шы раз не на тым складзе ставіць націск. Але (ў)вогуле мова яго твораў па сва..м ду(се,ху) ёсць мова беларус..кага народ.. . Яе характ..рызуе яркі нац(ыа,ыя)нальны каларыт.

Творчая дзейнас..ць М.Багдановіча шматгран..ая ён быў не толькі выдатным паэтам але і бліскучым перакла..чыкам тонкім літ..ратурным кры(ці,ты)кам гл..бокім дасле..чыкам і т(эа,ыя)рэтыкам літ..ратуры. Паэзія аднак праз увесь час заставалася для яго самай блізкай с(ты,ці)хіяй найпершым прызван..ем пр..дметам в..лікай любові яго в..лікага сэр..ца. Многія яго вершы (у,ў) тым ліку такія ш..дэўры нац(ыа,ыя)нальнай лірыкі як (З,з)орка (В,в)..нера (С,с)луцкія (Т,т)качыхі даўно зрабіліся п..пулярнымі народнымі пес..нямі.

Усяго дзес..ць гадоў прадаўжалася творчая дзейнас..ць таленавітага сына беларус..кай з..млі. Крыўдна мала суджана было пажыць Багдановічу ён памёр на два..цаць ш..стым го.. жыцця напэўна яшчэ на по..ступах да таго што мы звычайна называем “росквітам творчых сіл”. Але творам якія ён паспеў падарыць народу выпаў зайздрос..ны лёс да яго (не)ўм..ручых радкоў усё з больш..й сілай цягнуцца шчырыя ..очы і сэр..цы лю(ц,дс)кія. Імя паэта стала адным з самых дарагіх імён у пам..ці ўдзячных на..чадкаў.

(Н.Гілевіч)

Практычныя заняткі № 15

ФАНЕМА ЯК МІНІМАЛЬНАЯ ЧАСТКА ФАНАЛАГІЧНАЙ АПАЗІЦЫІ

Мэта. Усвядоміць фанему як мінімальную частку фаналагічнай апазіцыі і як агульнае фанетычнае ўяўленне, здольнае адрозніваць словы. Навучыцца вызначаць дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем, пазіцыі нейтралізацыі фанемных проціпастаўленняў, інструменты выдзялення, пераліку і інвентарызацыі фанем.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як эвалюцыянавала паняцце фанемы?
2. Акрэсліце асноўныя фаналагічныя канцэпцыі.

Заданні для самастойнай работы

1. Што такое нейтралізацыя фаналагічных апазіцый? Прывядзіце прыклады нейтралізацыі.
2. Чым падобныя і чым адрозніваюцца паняцці гіперфанемы і архіфанемы? Прывядзіце прыклады.
3. Што называецца "адценнем" фанемы? Прывядзіце прыклады.
4. Якія прыкметы фанемы называюцца дыферэнцыяльнымі? Праілюструйце адказ прыкладамі.
5. Якія прыкметы фанемы называюцца інтэгральнымі? Праілюструйце адказ прыкладамі.

Практычныя заняткі № 16

ФАНАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ФАНЕМ

Мэта. Паглыбіць разуменне сістэмнага супрацьпастаўлення глухіх і звонкіх, цвёрдых і мяккіх, выбухных і афрыкат, шыпячых і свісцячых фанем сучаснай беларускай мовы.

Навучыцца дыферэнцыраваць моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) і слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі фанем, якія ўваходзяць у карэляцыйныя рады і фанем, якія знаходзяцца па-за карэляцыямі.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што называецца сістэмай фанем? Якія з'явы сведчаць аб сістэмных адносінах паміж фанемамі?
2. Што называецца фаналагічнай падсістэмай? Якія фаналагічныя падсістэмы існуюць у фаналагічнай сістэме сучаснай беларускай мовы?
3. Чаму падоўжаныя зычныя варта разглядаць як двухфанемныя спалучэнні?

Заданні для самастойнай работы

1. Пералічыце зычныя фанемы сучаснай беларускай мовы.
2. Пералічыце галосныя фанемы сучаснай беларускай мовы.
3. Што такое карэляцыя фанем?
4. Пералічыце карэляцыі зычных фанем.
5. Ахарактарызуйце моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі звонкіх -- глухіх зычных.
6. Ахарактарызуйце слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі звонкіх -- глухіх зычных. Як перадаюцца зычныя слабых пазіцый у вымаўленні і на пісьме? На якім прынцеце заснаваны іх правапіс?
7. Ахарактарызуйце моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі цвёрдых -- мяккіх зычных.
8. Ахарактарызуйце слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі цвёрдых -- мяккіх зычных. Як перадаюцца зычныя слабых пазіцый у вымаўленні і на пісьме? На якім прынцеце заснаваны іх правапіс?
9. Ахарактарызуйце моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі свісцячых -- шыпячых зычных.
10. Ахарактарызуйце слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі свісцячых -- шыпячых зычных. Як перадаюцца

зычныя слабых пазіцый у вымаўленні і на пісьме? На якім прыцыпе заснаваны іх правапіс?

11. Ахарактарызуйце моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі выбухных -- афрыкат.
12. Ахарактарызуйце слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі выбухных -- афрыкат. Як перадаюцца зычныя слабых пазіцый у вымаўленні і на пісьме? На якім прыцыпе заснаваны іх правапіс?

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Ахарактарызуйце пазіцыі зычных фанем у падкрэсленых словах.

До..дж лупцуе трэц..ія суткі. Сыпле перагонамі то супако..ваецца быццам бы то спахопл..ваецца і ў..чынае далдоніць ды такі спорны што лужыны ўскіпаюць ад бурбалак што руччы цякуць пенныя. З дах.. тады цуркамі цурбоніць. Асабліва моцны струмень бухторыць ля вугл.. дзе пад навешаным жала..ком размочваецца перапоўненая дубовая бочачка.

Хтос..ці а..чыняе і асцярожна захляп..вае сенцы валіць м..цёлку топч..цца на..обмацак шнарыць рукой аблэпвае ..ушак знаходзіць клямку л..скоча ёй.

Дзень добры Сц..панавіч паказваецца Васіліна.

Адам галавой ківае здароў.

Ну і до..дж папраўляе жанчына мокрую пасмачку валасоў што выбіваецца (з,с)пад башлыка. Не было не было дачакаліся. Чэша с..чэ канца не відно. Лішні ўжо. Крый Божа яшчэ трохі пахлябешча натворыць гніл..я.

Ага бы прымушаюць выціскае Богуш і зноў сцінае ..усны хмурыць бров.. .

Настрой ягоны заўважае госц..я.

Чаго нац..церыўся? (Не)вясёлы чаго цікавіцца.

Гаспадар махае рукой не пытай.

Не рады мне распальвае Васіліну. Ай-яй! То сватаўся. Заліваў – абагулімся будзем жыць. І на табе! Затуманіў дурной бабе макаўку. Тая і паверыла. Паспадзявалася – праўда! Ажно дулю вакол м..зенца

абвёў. Прызнаваць не жадае. Зачужаўся. Зыркае бы суч. Нават сесці не запрасіць.

Дык прахо..ь устае Адам.

Спахапіўся. Дзякуй! Ласкава сустракаеш. Зусім забыў мяне. Мае за(тое) не высахлі мазгі. Я ўспомніла. Чакала чакала дый не вытрывала прыкапыціла. Малака прыпёрла апускае д..рмацінавую сумку. Думаю пахлебча кавалер. Сваёй жа дойніцы не мае. Але дарэмна старалася. (Не)патрэбны яму мой клопат.

(Не, Ня)праўда пакутліва крывіцца Адам. Хто сказаў?

(Л.Калодзежны)

Практычныя заняткі № 17

ФАНАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. СІСТЭМА ГАЛОСНЫХ ФАНЕМ

Мэта. Асэнсаваць сістэмныя адносіны ў беларускім вакалізме. Навучыцца дыферэнцыраваць моцныя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) і слабыя (сігніфікатыўна і перцэптыўна) пазіцыі галосных фанем.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Чаму галосныя фанемы не ўтвараюць карэляцыйныя рады?
2. Што такое аканне ў шырокім сэнсе?
3. Што такое аканне ў вузкім сэнсе?

Заданні для самастойнай работы

1. Ахарактарызуйце сігніфікатыўна моцныя пазіцыі галосных фанем.
2. Ахарактарызуйце сігніфікатыўна слабыя пазіцыі галосных фанем.
3. Ахарактарызуйце перцэптыўна моцныя пазіцыі галосных фанем.
4. Ахарактарызуйце перцэптыўна слабыя пазіцыі галосных фанем.
5. Як перадаюцца галосныя слабыя пазіцыі у вымаўленні?
6. Як перадаюцца галосныя слабыя пазіцыі на пісьме?

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вывізначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Ахарактарызуйце пазіцыі галосных фанем у падкрэсленых словах.

Калі з л..сной цемрадзі за г..лаву і плечы перастала чапляцца гол..е Фёдар зразумеў што конь мусіць у..біўся на шырэйшую дарогу. Куды вяла тая дарога было (не)вядома але ён не спыняў каня. Усё (ж) тут ехаць был.. куды зручней чым праз хвойнік ці зарас..нікі. Ён толькі трымаўся на кані н..зручна н..звыкла без с..дла і страмёнаў бы падлетак адною рукой а..чаперваў кароткі хамлак конскай грывы а другой трымаў повад. Хаця мог бы і не трымаць (усё)роўна кіраваць тут не было куды. Ён хацеў як найху..чэй выбрацца з лес.. хоць і разумеў што ў полі будзе горш чым у лес.. . Тым болей што неўзабаве пачало с..вітаць заяс..нелася неба (у)гары св..тлявай паласой між хвойнага в..ршал..я. Пад гэтай паласой ён і ехаў звыкла ўслухоўваючыся ў лесавыя шолахі і гукі. Хаця гукаў было (не)шмат у хваёвых нетрах (не)дужа любілі вадзіцца птушкі іхнія с..вітальныя с..певы гучалі ц..пер у ін..шых мяс..цінах. Фёдар коратка пашкадаваў што не пас..пеў поначы выехаць у поле каб заспець зоркі. (У)ранку без зорак не з..арыентуешся. Усё ж м..сціна (не)знаёмая а ў вёску яму патыкацца нельга. Асабліва тут у прылесным раёне. Вось жа ўлезлі дык улезлі бітыя дурні каторы раз з а..чаем падумаў ён.

Перш чым выбе..чы ў поле дарога спусцілася ў (не)глыбокі раўчук з ручаём і багністым берагам у якім траха не загру(с, з) конь. Коннік ледз..ве ўтрымаўся на ім калі той н..ўклюдна кідаўся (ў)бакі хлёпаючы нагамі ў твані. Але затым стала суха конь рухава выбра..ся на раўнейшае. Як (з, с)боч дарогі скончыліся чэзлыя кусцікі Фёдар убачыў жытное поле што ад самага лес.. ..мкнула на пакаты пагорак. Жытцо было так сабе месцамі гусцейшае а (з)большага рэдзенькае (мала)ўра..айнае. Але і гэтае красавала ў сваю пару ведама ж хацела жыць. Каб (на)лета радзіць. Як і ўсё жывое.

Конік яго пакуль(што) ратаваў тое праўда. Здалося Фёдору разам з ім усё ўслухо..ваўся ў навакол..е чуйна стрыгучы кароцен..кімі ..острымі ..ушкамі. Але во тыя ..ушкі трывожна настырчыліся Фёдар

зірнуў (ў)бок за жытнёвым пагоркам паказаліся некалькі стрэхаў з комінамі там была вёска.

(В.Быкаў)

Практычныя заняткі № 18

ПРАДМЕТ АРФАЭПІІ. АРФАЭПІЧНАЯ НОРМА

Мэта. Асэнсаваць прадмет арфаэпіі, яе практычнае значэнне. Замацаваць паняцце аб стылях вымаўлення. Усвядоміць нормы сучаснага беларускага вымаўлення. Навучыцца вызначаць выпадкі адхіленняў ад арфаэпічных нормаў і іх прычыны.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое арфаэпія? Якімі пытаннямі яна займаецца?
2. Якая сувязь існуе паміж беларускім арфаэпіяй, фанетыкай, графікай і правапісам?
3. У чым заключаецца практычнае значэнне арфаэпіі?
4. Калі і на якой аснове склалася беларускае літаратурнае вымаўленне?

Заданні для самастойнай работы

1. Дайце азначэнне асноўных паняццяў арфаэпіі.
2. Якія існуюць стылі вымаўлення? У чым іх адметнасць?
3. Якія зычныя гукі складаюць асаблівасць беларускага літаратурнага вымаўлення?
4. Якія асаблівасці вымаўлення звонкіх -- глухіх? У якіх пазіцыях звонкія аглушаюцца, а глухія азванчаюцца? Прывядзіце прыклады.
5. Якія зычныя і ў якіх пазіцыях асімілююцца па мяккасці? Прывядзіце прыклады.
6. У якіх пазіцыях адбываецца асіміляцыя шыпячых і свісцячых? Прывядзіце прыклады.
7. У якіх пазіцыях адбываецца асіміляцыя выбухных і афрыкат? Прывядзіце прыклады.
8. Якім правілам падпарадкоўваецца ўжыванне прыстаўных зычных гукаў?

9. Якім правілам падпарадкоўваецца ўжыванне прыстаўных галосных гукаў?
10. Якія асаблівасці вымаўлення зычных на стыку слоў?
11. У чым заключаюцца асаблівасці вымаўлення зычных у запазычаных словах?
12. Як вымаўляюцца галосныя пад націскам (у моцнай пазіцыі)?
13. У чым заключаюцца асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных [а], [о], [э] пасля цвёрдых зычных? Прывядзіце прыклады.
14. У чым заключаюцца асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных [а], [о], [э] пасля мяккіх зычных? Прывядзіце прыклады.
15. Назавіце асаблівасці вымаўлення галосных [і], [ы], [у] у моцных і слабых пазіцыях? Прывядзіце прыклады.
16. У чым асаблівасці вымаўлення галосных у запазычаных словах?

Пісьмовыя заданні

1. Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Затранскрыбіруйце тэкст. Звярніце ўвагу на ўсе асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення.

Да..ным(да..но) гэта ..дарылася але да нашага час.. да...шло ў падрабязнас..цях. Ц..кла ў нашых м..сцінах р..чулка. Не тое каб на..та шырокая ды гл..бокая але бурлівая ды ..мклівая. Як ты н.. старайся яе ціхен..ка пера..сці каб н.. замачыцца як ты н.. м..ркуй а яна свавольніца нібы падаб..е пад ногі. Не ўтрымае...ся на нагах упадз..ш. Усе с..мяюцца адзін на аднаго пальц..мі паказ..ваюць а рэчка ведае сваё а..вечнае бурліць вуркоча нешта лагодна пакруч..ваецца в..дзяным целам. А ..історыя ..дарылася і дзі..ная і с..мешная. Жы.. (не)падалёку адзін на..та багаты.. ды сквапны.. гандляр. Такі што і ў самы галодны год не дапросі..ся ў яго л..бяды (на)падворку на..рваць не тое што скарынкi хлеб.. . (С,3)пачатку людзі да яго ўсё(ж) звярталіся а потым і пер..сталі. І вось то.. самы гандляр

вырашы.. абладзіць выгадную для с..бе справу. Задума.. паехаць пад Кіе.. закупіць там фарбы а потым дома выставіць (на)продаж. Вядома(ж) па ц..не ў некалькі разоў больш..й. Аж свяці..ся ад радас..ці месца с..бе не знаходзі.. што такая мудрая думка ў галаву пры..шла. Падліч..ва.. (на)перад якія грошы атрымае. Ды (не)здарама ж гавораць што не капай яму другому бо сам у яе гэпне..ся. Так і тут атрымалася. Наня.. ён людзей цэлы абоз сабра..і падаліся ў далёкі край. Па дарозе нагараваліся фурманы бо гаспадар ім есці нават шкадава.. . І вось ужо амаль прыехалі. Сталі на бера(гу,зе) рэчкі каб на другі пер..ехаць. Нехта параі.. (не)спяшацца але дзе там... Паеха.. першы воз і (не)дзе (на)сярэдзіне кола трэснула і фарба ў вадзе апынулася. Уся вада афарбавалася. (Не)хта з с..лян не ўтрыма..ся і зарагата.. "Танная фарба сіняя". Таму з таго час.. і рэчку Сіняй назвалі.

(А.Ненадавец)

2. Перакладзіце на беларускую мову. Параўнайце вымаўленне злучэнняў галосных у рускай і беларускай мовах.

Археология, библиограф, библиотека, библиоман, вегетарианство, грациозный, диета, диатез, иерархия, идиома, идеолог, лабиализация, океан, радио.

Практычныя заняткі № 19

ПРАБЛЕМЫ ВАРЫЯНТНАСЦІ НА ФАНЕТЫЧНЫМ УЗРОЎНІ

Мэта. Усвядоміць сутнасць варыянтнасці на фанетычным узроўні, прычыны, характар і літаратурныя межы арфаэпічнай варыянтнасці ў беларускай мове. Асэнсаваць асноўныя тэндэнцыі развіцця арфаэпічнай нормы на сучасным этапе

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вы разумееце пад паняццем варыянтнасці? З чым яна звязана?
2. Як можна пазбегнуць арфаэпічных памылак?

3. Як вы разумеете выраз вядомага англійскага лінгвіста Г. Суіта: «Пакуль мы не ведаем, як сапраўды гаворым, мы не можам адказаць на пытанне, як мы павінны гаварыць»?

Заданні для самастойнай работы

1. Назавіце выпадкі варыянтнага вымаўлення галосных гукаў.
2. Назавіце выпадкі варыянтнага вымаўлення зычных гукаў.
3. Якія адхіленні ад арфаэпічных нормаў вы ведаеце? Назавіце іх прычыны.
4. Пералічыце арфаэпічныя памылкі, крыніцай якіх з'яўляюцца паўночна-ўсходнія і паўднёва-заходнія дыялекты.
5. Назавіце арфаэпічныя памылкі, звязаныя з уплывам рускай мовы.
6. Назавіце парушэнні нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення, звязаныя з уплывам арфаграфіі.

Пісьмовыя заданні

1. Ахакарызуйце вымаўленне выдзеленых зычных гукаў: 1 – зычны мяккі, 2 – зычны цвёрды; 3 – варыянтнае вымаўленне.

З'явіцца (), спектр (), пенсія (), згінуць (), пад вечар (), сям'я (), сфінкс (), з бядою (), у бітве (), транслітарацыя (), мацнеў (), камандзір (), збуцвелы (), аб'ява (), клён (), спецыяльны (), з гектара (), счарсцвець (), транзіт (), атмасфера ().

2. Карыстаючыся слоўнікам, вызначце, дзеясловам з якой націскай галоснай (а або о) аддаецца перавага ўжывання. Падкрэсліце адпаведныя дзеясловы.

Абкошваць -- абкашваць, засвойваць -- засвайваць, пабольваць -- пабальваць, падкормліваць -- падкармливаць, падточваць -- падтачваць, прыхарошвацца -- прыхарашвацца, саскокваць -- саскакваць, угаворваць -- угаварваць, утойваць -- утайваць.

Практычныя заняткі № 20

АРФАГРАФІЯ. ЯЕ ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ

Мэта. Асэнсаваць прадмет арфаграфіі, яе задачы і асноўныя паняцці (апорнае напісанне, арфаграма, прынцыпы арфаграфіі). Усвядоміць нормы сучаснага беларускага вымаўлення. Асэнсаваць асноўныя тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вывучае арфаграфія?
2. Якая сувязь існуе паміж беларускім правапісам, фанетыкай, арфаэпіяй і графікай?
3. З якіх раздзелаў складаецца арфаграфія? Які раздзел асноўны?
4. У чым асаблівасць развіцця беларускай арфаграфіі да 1918 года?
5. Якое значэнне для далейшага развіцця беларускай мовы мела "Беларуская граматыка для школ" Браніслава Тарашкевіча?
6. З якой нагоды была склікана Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926)? Якія пытанні на ёй абмяркоўваліся? Якія рашэнні былі прынятыя?
7. З якой мэтай была праведзена рэформа беларускага правапісу (1933)? У чым яе сутнасць?
8. Ці патрабуе сённяшні правапіс ўдасканалення і рэфармавання?
9. Ці варта вяртацца да "тарашкевіцы"? Чаму?

Заданні для самастойнай работы

1. Што такое "арфаграма" і "апорнае напісанне"?
2. Што такое "прынцып арфаграфіі"?
3. Якія прынцыпы з'яўляюцца вядучымі ў сучаснай беларускай арфаграфіі?
4. У чым сутнасць фанетычнага прынцыпу правапісу? Якія правілы грунтуюцца на ім?

5. У чым сутнасць фанематычнага прынцыпу правапісу? Чаму яго часам называюць марфалагічным? Якія правілы грунтуюцца на ім?
6. Што такое традыцыйнае і напісанне? Якія правілы грунтуюцца на гэтым прынцыпе?
7. Што такое дыферэнцыйнае і напісанне? Якія правілы грунтуюцца на гэтым прынцыпе?
8. Прааналізуйце адзін з арыкулаў, змешчаных ў газеце "Наша Ніва" або ў часопісе "ARCHE". Вызначце выпадкі неадпаведнасці сучаснаму правапісу.

Пісьмовыя заданні

Выпішыце з тэкстаў словы, напісанне якіх не адпавядае нормам сучаснай беларускай арфаграфіі. Выпраўце памылкі, абгрунтуйце.

I.

Зрэзаюць галіны таполі адну за адной...
 Без скаргі яны на зямлю чэрадою лажацца,
 Бо сьмерць іх патрэбна, каб дзерэва новай вясной
 Магло бы хутчэй развівацца.
 Таварышы-брацьця! Калі наша родзіна-маць
 Ё змаганьні з нядоляй патраціць апошніе сілы, --
 Ці хваце нам духу ў час гэты жыцьцё ёй атдаць,
 Без скаргі ляечы ў магілы?!

(М. Багдановіч)

II.

Каля пасады лясьніковай
 Цягнуўся зграбнаю падковай
 Стары высокі лес цяністы.
 Тут верх асіны круглалісты
 Сплетаўся з хвоямі, з дубамі,
 А ёлкі хмурнымі крыжамі
 Высока ў небі выдзялялісь
 І сумна з хвоямі шэпталісь.
 Заўсёды смутныя, як ўдовы,
 Яны найбольш адны стаялі,
 І так маркотна пазіралі

Іх задуменные галовы.
 Лес наступаў і разступаўся,
 Лужком зялёным разрываўся,
 А дзе прыгожыя загібы
 Так міла шлі каля сялібы
 Што проста-б імі любавалася.

(Я. Колас)

Практычныя заняткі № 21

ФАНЕТЫЧНЫ ПРЫНЦЫП ПРАВАПІСУ

Мэта. Навучыцца вызначаць правілы правапісу галосных, і зычных, заснаваныя на фанетычным прынцыпе, дыферэнцыраваць адхіленні ад фанетычнага прынцыпу ў правапісе галосных.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. У чым сутнасць фанетычнага прынцыпу арфаграфіі?
2. Ці можа літара *о* пісацца не пад націскам?
3. Якія спалучэнні галосных перадаюцца са зменамі? Ад чаго гэта залежыць?
4. Ад чаго залежыць правапіс злучальных галосных у складаных словах?
5. У якіх частках складаных слоў галосныя літары пішуцца нязменна?
6. У чым асаблівасць напісання частак *полі-/палі-, паў-/поў-*?
7. У чым спецыфіка напісання складаных слоў, першая частка якіх -- лічэбнік?
8. У чым адметнасць правапісу галосных у складанаскарочаных словах?

Заданні для самастойнай работы

1. У якіх выпадках і пад уплывам чаго замест [о], [э] пішацца *ы*? Прывядзіце прыклады.
2. У якіх словах ненаціскны [э] захоўваецца, а ў якіх пераходзіць у [а]? Прывядзіце прыклады.

3. Для абазначэння якіх гукаў ужываецца літара *ё*? Прывядзіце прыклады.
4. У якіх выпадках паслядоўна пішацца літара *я*? У якіх словах напісанне літары *я* трэба запомніць? Прывядзіце прыклады.
5. Якія спалучэнні галосных у запазычаных словах перадаюцца нязменна? Прывядзіце прыклады.
6. Калі замест каранёвага *і* пішацца *ы*? Прывядзіце прыклады.
7. У якім выпадку захоўваецца *і* пасля прыставак на галосны?
8. Пасля якіх прыставак пішацца літара *й*? Прывядзіце прыклады.
9. Калі ў беларускай мове пішуцца прыстаўныя галосныя?

Пісьмовыя заданні

Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Падкрэсліце словы, у якіх зычныя і галосныя пішуцца згодна з фанетычным прынцыпам.

Вяртанне аблуднага Брыся

Дарозе ..давалася н.. будзе канца. Але і сам..й дарогі ні гра..кага зіmnіка паміж балоцістымі ..астравамі ні нае..джанага гасцінц..
(на)ўсцяж з..лёных баравін (у)пераме..ку з б..розовымі гайкамі
(у,ў)ласна кажучы не было таму што в..лікіх дарог Брысь пазбягаў і
прабіраўся на (З,з)ахад у Малое Сяло (на)цянькі па (не)прыкметных
глухіх сц..жынках што ледзь угад..валіся сярод галінастага верас.. і
густога палеглага баркун.. . Растлусцелы за апошні.. дні з сытым
добра(ўетым) каркам ён ужо якія суткі (ў)сляпую кружляў у
(не)знаёмым ле(су,се) блудзіў па ўскрайках др..гвяністых ..мшарын і
бало..цаў зарослых (не)пралазнымі курцінкамі багун.. і лахачоўнік.. .

Багун (як)раз цвіў стаяў спрэс а..сыпаны дробнымі белымі
кветкамі і ад іх абманлівага (духмяна)ядавітага пах.. у Брыся
(не,ня)сцерпна балела галава.

Па ..узкай даро..цы сярод ружовага верас.. матацыклет гулка
затарыхцеў і зразумеўшы што гаспадар уцякае Брысь вопрамец..ю
глытаючы б..нзінавы дым кінуўся (у)след. Аднак бе..чы яму было

ця..ка (у,ў)сё яшчэ нylі і балелі змалочаныя косці кружылася галава ён не дабег нават да грэблі стомлена паваліўся долу. Шукаючы спажывы рэшту дн.. ён правалачыўся (на)блізу балот.. і нарэ..це перад самым прысмеркам яму пашанцавала ні..ка над зямлёй у галлі густой л..шчыны ч..рнела вялікае сойчына гняздо. Брысь ускочыў на дрэўца перадушыў і з'еў сл..пых яшчэ птушанят і крыху падмацаваўшыся заначаваў тут(жа) пад л..шчынай.

Мінуў яшчэ адзін (бясконца)доўгі і нудны дзень пра..шла золкая халодная ноч і цяляючы (на)цянькі то ў яловы гу..чар то ў б..розавы падлесак Брысь (на)крысе рабіўся бывалым л..сным бадзяга.. і ў ім усё заўважней выяўляліся звычкі мацёрага драпежніка. Ён б..злігасна шкуматаў птушын..ыя гнёзд.. пудлаваў мышын..ыя норкі і будучы здабычлівы ў паляванні забыў што такое голад (у)вачаві..кі паправіўся акруглеў аж поўсць за..льснілася і самае важнае загаіліся раны і гузы перастала ныць пабітае дз..ркахом цела.

(В.Гардзей)

Практычныя заняткі № 22

ФАНЕМАТЫЧНЫ ПРЫНЦЫП ПРАВАПІСУ

Мэта. Навучыцца вызначаць правілы правапісу галосных і зычных, заснаваныя на фанематычным прынцыпе.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. У чым сутнасць фанематычнага прынцыпу арфаграфіі?
2. Ад чаго залежыць напісанне *у-ў* у словах неславянскага паходжання?
3. Чаму для рускіх у словах тыпу *дзесяць, дзверы*, дзе для беларусаў няма арфаграм, выдзеленыя літары з'яўляюцца цяжкімі арфаграмамі?
4. З чым звязана наяўнасць выключэнняў сярод запазычаных слоў, у якіх пішуцца падвоеныя зычныя?

Заданні для самастойнай работы

1. Калі ў беларускай мове пішуцца прыстаўныя зычныя?

2. На месцы якіх літар і калі пішацца ў? Прывядзіце прыклады.
3. Назавіце прыстаўкі, якія заканчваюцца на **-б, -д, -з**. У чым адметнасць іх правапісу? Прывядзіце прыклады.
4. Якія асаблівасці правапісу звонкіх і глухіх на стыку кораня і суфікса?
5. У якіх словах пазіцыйнае чаргаванне канцавога прыставачнага зычнага [с] перад пачатковым каранёвым [ч] замацавалася арфаграфічна? Прывядзіце прыклады.
6. У якіх спалучэннях адбываецца выпадзенне зычных? Прывядзіце прыклады.
7. Калі пішуцца літары **дз, ц** у словах іншамоўнага паходжання? Прывядзіце прыклады.
8. Якія зычныя ў беларускай мове могуць быць падоўжанымі?
9. Калі не пішуцца падоўжаныя зычныя ў інтэрвакальным становішчы? Прывядзіце прыклады.
10. Пасля якіх зычных пішацца змякчальны мяккі знак? Якая яго функцыя?
11. У якіх граматычных формах пішацца змякчальны мяккі знак, а ў якіх не пішацца?
12. Пасля якіх зычных змякчальны мяккі знак ніколі не пішацца?
13. Назавіце функцыі раздзяляльнага мяккага знака і апострафа?
14. У чым асаблівасць правапісу раздзяляльнага мяккага знака ва ўласных імёнах?
15. Пасля якіх зычных пішацца апостраф? Калі апостраф не пішацца?

Пісьмовыя заданні

1. Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне.

Падкрэсліце словы, у якіх зычныя і галосныя пішуцца згодна з фанематычным прынцыпам.

Елка

Як н.. дзіўна але на $(П, n)$ алес..і рэ..ка дзе ўбачыш елку гэтае пераборлівае дрэва ніколі не расце на пя..чаных гру..ках і ў балотах якіх вельмі шмат на $(П, n)$ алес..і. Яна любіць тлустую і глейкаватую глебу. Таму ў маеі роднай вёсцы яна рэ..кая госця нават на $(Н, n)$ авагоднія святы. З дз..цінства памятаю $(у, ў)$ школе замест елкі заўсёды на $(Н, n)$ овы $(Г, г)$ од ставілі і ўпрыгож..валі хвою.

Рэ..ка дзе яно сустракаецца і тут каля л..снічоўкі. Цэлая града без па..леску яго няйначай вынішчылі старых ялін цягнецца паўз рэчку Доўгую. Здалёк калі глядзіш на граду здаецца што каля чыстага белага б..рэзнічк.. апусцілася цёмная кашлатая хмара. Пады..дзеш бліжэй і калі заходзіць ас..вечвае в..рхавіны ялін вечаровае со..нца бач..ш на в..рхавінах дзіўнае дзіва на самых высокіх макаўках дрэў гараць залацістым агнём с..вечкі. Пільней прыгледз..шся і толькі тады зразумееш што гэта а..свечваюць прамен..і яловыя шышкі.

Дрэва гэтае на..та музыкальнае. Не толькі таму што ў яго в..рхавінах круглы год гучыць сімфонія ветр.. але і па другой прычыне з драўніны елак вырабляюць скрыпкі і іншыя музыкальныя інструменты. Калі я чую ў якой(*небудзь*) канцэртнай зале або па ра(*дзіо, дыё*) журботную музыку скрыпак дык мне здаецца што л..сная сімфонія елак перас..лілася ў іх душы і ц..пер у руках музыкантаў скрыпкі плач..ць аб загублен..ай долі елак аб тым далёкім часе калі ў вольным ле(*су, се*) яны раслі і былі прыгожымі маладымі ялінамі(*дзяўчатамі*) з доўгімі да пят з..лёнымі пл..цёнкамі кос.

(М.Капыловіч)

2. Выпішыце асобна словы, арфаграфія якіх заснавана на фанетычным прынцыпе, і словы, у аснове правапісу якіх ляжыць фанематычны прынцып.

Пераязджаць, палявы, бяспрэчны, дэпутацкі, пясчаны, беззаганны, краплёўскі, дзевяты, прайгравальнік, вязны, расчоска, нішчымніца, помслівы, мядзведзь, змена, мільён, цагляны, пляткар, метал, разьбяр, у казцы, аркестровы, рашчыніць (цеста).

Практычныя заняткі № 23

**НАПІСАННЕ СЛОЎ ЗЛІТНА, АСОБНА, ПРАЗ ЗЛУЧОК.
УЖЫВАННЕ ВЯЛІКАЙ ЛІТАРЫ.
ТРАДЫЦЫЙНЫЯ І ДЫФЕРЭНЦЫЙНЫЯ НАПІСАННІ**

Мэта. Навучыцца вызначаць прынцыпы і правілы напісання слоў злітна, асобна, праз злучок, правілы ўжывання вялікай літары, напісання абрэвіатур і ўмоўных скарачэнняў, правілы пераносу, традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія асноўныя правілы напісання слоў разам, асобна, праз злучок?
2. Як афармляецца на пісьме прыдатак?
3. З чым звязана напісанне працяжніка паміж лічэбнікамі?
4. Якія словы пішуцца з вялікай літары?
5. Калі прозвішчы і імёны людзей могуць пісацца з малой літары?

Заданні для самастойнай работы

1. У якіх складаных назвах з вялікай літары пішацца толькі першае слова?
2. Як пішуцца назвы ордэнаў, медалёў і адзнак?
3. Як пішуцца назвы народных і рэлігійных святаў?
4. Як пішуцца назвы аўтамабіляў?
5. Назавіце асноўныя правілы пераносу слоў.
6. Назавіце правілы графічнага скарачэння слоў.
7. Ці можа літара *е* пісацца ў першым пераднаціскным складзе?
8. У якім слове напісанне прыстаўкі *з-(с-)* залежыць ад лексічнага значэння?

Пісьмовыя заданні

1. Спішыце тэкст, афармляючы яго згодна з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі правіламі. Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце ваша меркаванне. Растлумачце праваніс арфаграм.

Бел..русы з даўніх часоў мелі сва.. св..тыя м..сціны прытулкі веры і надзей куды сц..каўся абдзел..ны дол...й люд шукаючы душэўнай літас..ці і ўцехі. Адным з найбол..ш славутых такіх куткоў былі Жыровічы з (шыр...ка)вядомым манастыром і (цуда)творным абразом (М,м)аці (Б,б)ожай (Ж,ж)ырові(чс,ц)кай выс..чаным на (не)вялічкай каме..най плі..цы.

Паводле л..генды абразок той прыблізна ў 1570 год... знайшлі пастушкі на л..сной груш.. . Здзіўле..ныя і напалоханыя яго праме..ным ззян..ем дзеці паведамілі аб усім м..сцоваму паме..чыку які на тым св..тым месц.. збудаваў (не)вялікую драўля..ную ц..ркаўку і змясціў у ёй яўлены абразок. Калі ж (з,с)дарыўся пажар і ц..ркаўка (з,с)гарэла дзіўны абразок аб..явіўся на кам..ні побач з крыніцай. На т..м месц... узв..лі новы храм. Там зараз узвышаецца (Я,я)ўленская царква вымураван..ая ў 1672 год... .

Усе (з,с)гаданыя падзеі (з,с)вяз..ваюць з імем Солтана Ал..ксандравіча. Ён лічыцца заснавальнікам існуючай да нашых дзён праваслаўнай (Ж,ж)ырові(чс,ц)кай св..тыні што і цяпер.. прыцяг..вае шматлікіх вернікаў. Слынай была яна (не,ня) толькі на Бел..русі але і ў Літве Польшчы на (У,Ў)краіне. На св..точныя службы ў Жыровічы прыя..джалі многі.. знакаміты.. в...льможы (Р,р)эчы (П,п)аспалітай і нават каралі. Так у 1644 год.. тут на б..гамоллі прысутнічаў кароль Уладзіслаў IV з жонкай у 1651-ым кароль Ян Казімір.

На..большай в...домасці дасягнулі Жыровічы ў XVII—XVIII ст..год..ях. З тым пер(ыа,ыя)дам звязана тут на..больш інт..нсіўнае ц..ркоўнае і манастырскае будаўні(ц,тс)тва.

В.Супрун

2. Пастаўце адпаведную лічбу: 1 – злітна; 2 – праз дэфіс, 3 – асобна).

заходне(еўрапейскі)		розна(каліберны)	
медыка(хірургічны)		камвольна(суконны)	
мала(прыкметны)		з(году)(у)год	
Леанарда(да)Вінчы		часова(абавязаны)	

залаціста(жоўты)		прэм'ер(міністр)	
высока(пастаўлены)		сарві(галава)	
грот(мачта)		(на)ляту	
глыбока(паважаны)		народна(гаспадарчы)	
дзень(у)дзень		контр(адмірал)	
(на)працягу		контр(атака)	
(на)жаль		кантра(марка)	
(па)доўгу		заходне(сібірскі)	
(паў)лімона		(за)паўцаны	
(у)абдымку		(у)рассыпную	

3. Пастаўце адпаведную лічбу: 1 – з вялікай літары; 2 – з малой літары.

(К, к)оласаўскія чытанні		(А, а)рыядніна нітка	
8 (С, с)акавіка		(З, з)аходняя Беларусь	
(А, а)хілесавы пяты		(К, к)аліберавы і (З, з)ёлкіны	
(Н, н)ародны паэт		(К, к)араткевічы і (К, к)лімукі	
(К, к)упалаўская прэмія		хмары з (З, з)ахаду	
(Б, б)агдановічавы вершы		(В, в)асілёва кніга	
(П, п)іфагорава тэарэма		(Б, б)арадулінскія вершы	
(М, м)інскія вуліцы		(С, с)карынаўскія першадрукі	
(М, м)урчыны кацяняты		9 (М, м)ая	
(П, п)аўночны полюс		(Дз, дз)ень маці	
стыль (Р, р)энесанс		(Дз, дз)ень адкрытых дзвярэй	
(М, м)іністр адукацыі		(А, а)ўгіевы стайні	

(М, м)лечны шлях		(М, м)іністэрства гандлю	
(П, п)алац спорту		(С, с)увораўскае вучылішча	

Практычныя заняткі № 24

ПІСЬМОВАЯ РАБОТА № 4

Мэта. Праверыць лінгвістычную і маўленчую кампетэнцыю студэнтаў, іх уменне карыстацца набытымі ведамі для дасягнення арфаграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці.

1. Вызначце пазіцыі для карэляцый звонкіх – глухіх (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – сігніфікатыўна моцная пазіцыя; 2 – сігніфікатыўна слабая пазіцыя).

Варыянт-1

культ <u>у</u> ра	
змест	
д <u>в</u> а	
з'езд	
но <u>ж</u>	
ко <u>с</u> мас	
ко <u>т</u>	
б <u>і</u> ць	
дожд <u>ж</u>	
хадз <u>ь</u> ба	

Варыянт-2

чацвѣрты	
мо <u>х</u>	
вѣс <u>ка</u>	
с <u>ла</u> ва	
лу <u>г</u>	
двор	
<u>х</u> то	
барац <u>ь</u> ба	
жыцц <u>ѐ</u>	
родны	

2. Вызначце пазіцыі для карэляцыі цвёрдых – мяккіх (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – сігніфікатыўна моцная пазіцыя; 2 – сігніфікатыўна слабая пазіцыя).

Варыянт-1

<u>н</u> ёс	
лю <u>б</u> лю	
са <u>д</u>	
ко <u>н</u> ь	
ва <u>д</u> зе	
се <u>м</u>	
вуга <u>д</u> ь	
с <u>в</u> ятло	
бра <u>т</u>	
ся <u>м</u> 'я	

Варыянт-2

з'езд	
вясе <u>н</u> ні	
<u>м</u> ята	
<u>м</u> аса	
ры <u>с</u>	
<u>с</u> нег	
па <u>з</u> ней	
<u>с</u> вет	
ф <u>а</u> рба	
<u>в</u> іць	

3. Размяжуйце словы паводле наяўнасці – адсутнасці ў іх пазіцый нейтралізацыі фанемных адрозненняў (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – нейтралізацыя глухіх – зонкіх; 2 – нейтралізацыя цвёрдых – мяккіх; 3 – нейтралізацыя шыпячых – свісцячых; 4 – нейтралізацыя выбухных – афрыкат; 5 – пазіцыі нейтралізацыі адсутнічаюць)

Варыянт-1

расчасаць	
лічба	
пусціць	
лёгчык	
на рэчцы	
дваццаць	
загадка	
храм	
дзеткі	

ездзіць	
спадчына	
карытца	
пясчаны	
разьба	
слон	
барацьба	
бярэзнік	
наладчык	
хлеб	
ракетка	
аджыў	
адвечны	
дзве	
адцадзіць	

Варыянт-2

матчын	
ранні	
даносчык	
касьба	
віск	
купацца	
падрэзаць	
ясней	

адшчапіць	
езджу	
дарожка	
адліваць	
адчыніць	
падцягнуць	
зямя	
бяшумны	
подпіс	
гучны	
псіхалогія	
адчапіцца	
спіць	
сведка	
расчапіць	
канверт	

4. Вызначце характар вымаўлення зычных гукаў, абазначаных падкрэсленымі літарамі (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – зычны цвёрды; 2 – зычны мяккі; 3 – варыянтнае вымаўленне)

Варыянт-1

з'явіцца	
с ^п ектр	
шчасц ^е	
подзв ^і г	
пенс ^я	

зг <u>і</u> нуць	
пад вечар	
с <u>ф</u> інкс	
ц <u>в</u> ік	
у бі <u>т</u> ве	

Варыянт-2

падбяр ^а розавік	
зб <u>л</u> ізіць	
с <u>ф</u> ерометр	
мя <u>к</u> кі	
кан <u>в</u> енцыя	
т <u>в</u> іст	
ц' <u>я</u> ўка	
у прыз <u>м</u> е	
кл <u>ё</u> н	
кан <u>с</u> пект	

5. Вызначце, ці адпавядае вымаўленне правапісу (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – вымаўленне адпавядае правапісу; 2 – вымаўленне не адпавядае правапісу)

Варыянт-1

пака(зч)ык	
чува(шс)кі	
скла(дч)ына	
жыткаві(чс)кі	

пта(шс)тва	
------------	--

Варыянт-2

ма(гч)ымасць	
а(дч)ыніць	
ка(зк)а	
ду(бч)ык	
сардэ(чн)ы	

6. Вызначце наводле якога прынцыпу пішуцца падкрэсленыя літары (у правым слупку ставіцца адпаведная лічба: 1 – фанетычны прынцып; 2 – фанематычны (марфалагічны) прынцып; 3 – дыферэнцыйны прынцып; 4 – традыцыйны прынцып)

Варыянт-1

С <u>а</u> рока	
жо <u>ў</u> ты	
ва <u>к</u> зал	
гара <u>д</u> скі	
<u>д</u> зень	
дэманстра <u>ц</u> ыя	
біблі <u>я</u> тэка	
асветле <u>н</u> ы	
<u>Б</u> лок	
дзе <u>с</u> ятак	

Варыянт-2

дзе <u>с</u> я <u>ц</u> ігадовы	
---------------------------------	--

Маліна	
пабеленыя	
у лодцы	
Пінчук	
вучыцца	
дзесьці	
неспакой	
маразы	
дакладчык	

7. Устаўце прапушчаныя літары

Варыянт-1

ш...рыф	эльдарад...
барт...р	лод...р
др...вяны	п...ндзаль
імпр...сары...	ш...вялюра
кр...шыць	маэстр...

Варыянт-2

банд...роль	фарват...р
лід...р	даг...туль
брут...	ж...тон
маян...з	аранж...рэя
ч...снок	поч...рк

8. Запішыце словы па-беларуску

Варыянт-1

узость	
отголосок	
уния	
отсюда	
олово	
здоровье	
объект	
семья	
въехать	
восьмью	

Варыянт-2

обложка	
уста	
Удмуртия	
ус	
опись	
трёхъярусный	
вплавь	
веселье	
интервью	
щавель	

9. Раскрыйце дужкі (закрэсліце памылковыя напісанні)

Варыянт-1

Мы цвёрда ўпэўнены, што маем сваіх (Б, б)айранаў, (Ш, ш)экспіраў, (Ш, ш)ылераў, (В, в)альтэраў (С, с)котаў;

(С,с)таршыня выканкома;

(З, з)аходняя (Б, б)еларусь;

(А, а)рганізацыя (А, а)б'яднаных (Н, н)ацый;

(К, к)упалаўскі стыль.

Варыянт-2

Шкада, што ў жыцці прыходзіцца сустракацца з (Г, г)арлахвацкімі, (З, з)ёлкінымі, (К, к)ароўкінымі;

(П, п)аўночны (П, п)олюс;

(З, з)ялёны (Л, л)уг;

(К, к)оласаўская манера;

(Л, л)ітоўскі (С, с)татут.

10. Утварыце складаныя словы**Варыянт-1**

дзве улады	
глыбокая вада	
насіць зброю	
абмен таварамі	
захад Украіны	
сярэдзіна сутак	
тры колы	
зварот крыві	
чатыры дні	
высокі ствол	

Варыянт-2

высокага гатунку	
склад зерня	
апісанне зямлі	
уладальнік тавара	
міласцівы да ўсіх	
доўгія вусы	
дробны лес	
падобны да хвалі	
ясныя вочы	

ТЭМАТЫКА КСР

№	Пытанні
1.	Фанетыка як раздзел мовазнаўства. Сувязь фанетыкі з іншымі лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі дысцыплінамі. Адрозненні вуснай і пісьмовай мовы. Сувязь фанетыкі з арфаэпіяй і арфаграфіяй. Сувязь фанетыкі з граматыкай. Сувязь фанетыкі з нелінгвістычнымі дысцыплінамі. Практычнае значэнне фанетыкі.
2.	Склад і складападзел у сучаснай беларускай мове. Тэорыі склада (экспіраторная тэорыя, тэорыя мускульнага напружання, санорная). Прынцыпы і правілы складападзелу згодна з санорнай тэорыяй.
3.	Беларуская графіка. Беларуская графіка, заснаваная на лацінскім алфавіце. Беларуская графіка, заснаваная на кірыліцы. Паходжанне спецыфічных літар беларускага алфавіта. Парадак літар у алфавіце. Дыграфы ў беларускім пісьме.
4.	Правілы вымаўлення галосных гукаў. Правілы вымаўлення ненаціскных галосных. Правілы вымаўлення галосных у першым і іншых пераднаціскных складах. Правілы вымаўлення галосных у канчатках слоў. Правілы вымаўлення глухіх і звонкіх зычных. Правілы вымаўлення глухіх і звонкіх зычных перад галоснымі. Правілы вымаўлення глухіх і звонкіх зычных перад санорнымі зычнымі. Правілы вымаўлення глухіх і звонкіх зычных перад глухімі зычнымі і ў канцы слова. Правілы вымаўлення глухіх і звонкіх зычных перад звонкімі зычнымі. Вымаўленне прыставак на <i>с-з</i> і <i>д</i> . Правілы вымаўлення мяккіх зычных. Правілы вымаўлення мяккіх зычных перад галоснымі. Правілы вымаўлення мяккіх зычных перад цвёрдымі зычнымі. Правілы вымаўлення [з'] і [с'] перад мяккімі зычнымі. Правілы вымаўлення [з'] і [ц'] перад мяккімі зычнымі. Прычыны і крыніцы адхіленняў ад літаратурных нормаў.
5.	Правілы перадачы на пісьме акання і якання. Правілы

	перадачы на пісьме чаргавання [э] – [а] пасля цвёрдых зычных. Правілы перадачы на пісьме чаргавання [э] – [а] пасля мяккіх зычных. Правілы напісання літар <i>о і а ў</i> складаных словах. Правілы напісання літар <i>о і а ў</i> складанаскарочаных словах. Правілы напісання літар <i>е і я ў</i> ненаціскных канчатках зменных слоў. Напісанне літары <i>ы</i> пасля <i>р, л</i> у ненаціскных складах. Напісанне літары <i>ы</i> пасля прыставак. <i>Правілы правапісу зычных, заснаваныя на фанематычным (марфалагічным) прынцыпе.</i> Правілы правапісу глухих і звонкіх зычных. Правілы правапісу мяккага знака. Правілы правапісу шыпячых і свісцячых зычных. Правілы правапісу выбухных і афрыкат.
6.	<i>Правілы правапісу зычных, заснаваныя на фанетычным прынцыпе.</i> Правілы правапісу прыставак на <i>д-</i>. З’яўленне ўстаўнога галоснага [а] пасля прыставак. Правілы правапісу прыставак на <i>з- (с-)</i>. Правілы правапісу спалучэнняў зычных, адзін з якіх не вымаўляецца. Правілы перадачы на пісьме дзекання і цекання. Правілы правапісу падоўжаных зычных. Правілы правапісу прыстаўных зычных. Правілы напісання раздзяляльнага мяккага знака і апострафа. <i>Правілы правапісу, не звязаныя з напісаннем літар у слове.</i> Злітнае, раздзельнае напісанне, напісанне праз злучок.

МАТЭРЫЯЛЫ ДА КСР

Фанетыка як раздзел мовазнаўства

Фанетыкай называецца раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца гукавыя сродкі мовы.

Цэнтральнае месца ў Ф. займае вучэнне аб гуках, іх артыкуляцыйнай, акустычнай, перцэптыўнай і функцыянальнай характарыстыках. У залежнасці ад задач даследавання гукавы бок мовы можа вывучацца з розных пазіцый. Таму адрозніваюць: **Ф. агульную** (займаецца вивучэннем агульных заканамернасцей, якія дзейнічаюць у гукавых сістэмах розных моў, і з'яўляецца базай для фанетычнага аналізу любой канкрэтнай мовы), **Ф. апісальную** (яе задача – вивучэнне фанетычнай сістэмы пэўнага перыяду развіцця мовы, вызначэнне складу фанетычных адзінак мовы, апісанне функцыянавання гэтых адзінак, вивучэнне ўзаемадзеяння розных гукавых сродкаў мовы ў пэўны гістарычны перыяд), **Ф. гістарычную** (вивучае працэсы і заканамернасці развіцця фанетычнай сістэмы мовы на працягу значнага часу), **Ф. кампаратыўную** (займаецца параўнальным вивучэннем гукавых сістэм некалькіх моў). Акрамя таго, у фанетыцы вивучаюцца гукавая будова слоў і слоў, націск і інтанацыя.

Сярод лінгвістычных дысцыплін фанетыка займае адметнае месца. Гэта выклікана найперш тым, што яна адзіная галіна мовазнаўства, якая вивучае выключна вусную мову, у той час як усе астатнія зарыентаваны на яе пісьмовую форму.

Табліца 1

Адрозненні вуснай мовы ад пісьмовай мовы

<i>Вусная мова</i>	<i>Пісьмовая мова</i>
Не захоўваецца ў часе, абмежаваная ў прасторы	Захоўваецца ў часе, неабмежаваная ў прасторы
Першасная, узнікненне звязана з развіццём і ўдасканаленнем гукавых сродкаў сігналізацыі	Вытворная ад вуснай мовы, дазваляе замацаваць вынікі разумовай дзейнасці людзей
Для ўтварэння выкарыстоўваюцца органы, не занятыя ў працэсе працоўнай дзейнасці	Для ўтварэння выкарыстоўваюцца органы, занятыя ў працэсе працоўнай дзейнасці

Пытанне аб месцы фанетыкі ў сістэме моўных дысцыплін набывае рознае вырашэнне. Прынцыповае адрозненне фанетыкі ад іншых лінгвістычных дысцыплін палягае ў тым, што яна вывучае моўныя адзінкі, прырода якіх з'яўляецца матэрыяльнай. Гэтыя адзінкі характарызуюцца тым, што, з аднаго боку, яны не маюць значэння (напрыклад, мы не можам сказаць, што значаць гукі [i] або [ʏ] самі па сабе), а з другога – гэтыя адзінкі, робячыся адзінкамі граматыкі або лексікі, набываюць значэнне і вызначаюць існаванне значных моўных адзінак (марфем, слоў, фраз). Такім чынам, калі марфалогія, сінтаксіс і лексікалогія вывучаюць моўныя адзінкі, што маюць значэнне, то для фанетыкі істотным з'яўляецца найперш тое, што фанетычныя адзінкі, адрозніваючыся адна ад другой, выступаюць сродкам адасаблення адзінак граматыкі і лексікі. У гэтым і заключаецца іх лінгвістычная функцыя.

Фанетыка як раздзел мовазнаўства звязана з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі, найперш з граматыкай, паколькі граматычныя адзінкі існуюць у гукавой форме. Уключэнне фанетыкі ў граматыку мае працяглую традыцыю. Вучэнне аб гуках было абавязковым кампанентам параўнальных і апісальных граматык. В.А. Багародзіцкі, І.І. Мешчанінаў, Я.Ф. Карскі ўключалі фанетыку ў граматыку, а Р.І. Аванесаў адзначаў, што фанетыку і граматыку аб'ядноўвае тое, што і тая, і іншая вывучаюць структуру мовы, абмежаваную колькасць яе агульных катэгорый, што паўтараюцца і ўтвараюць складаную сістэму. Гэтым фанетыка і граматыка ў роўнай ступені і прынцыпова адрозніваюцца ад лексікалогіі, якая вывучае канкрэтны набор лексічных адзінак мовы, якія практычна немагчыма падлічыць. Некаторыя моўныя з'явы, напрыклад чаргаванні, знаходзяцца на мяжы фанетыкі і граматыкі. Таму нельга, не ведаючы фанетыкі, зразумець некаторыя граматычныя факты.

У вучэбных дапаможніках апісанне гукаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы робіцца ў фанетыцы як раздзеле граматыкі. Найбольш значнымі апісаннямі такога тыпу з'яўляюцца апісанні асаблівасцей беларускага маўлення, зробленыя М.В. Бірылам, Ф.М. Янкоўскім, А.І. Падлужным, Л.Ц. Выгоннай, Л.І. Сямешкай.

Фанетыка цесна звязана з арфаэпіяй і арфаграфіяй. Пры апісанні гукавой сістэмы мовы, выяўленні заканамернасцей гэтай сістэмы фанетыка зыходзіць з рэальнага, фактычнага вымаўлення носьбігаў беларускай мовы. Арфаэпія і арфаграфія выкарыстоўваюць вынікі

такога апісання для выпрацоўкі правілаў і нарматыўных рэкамендацый.

Фанетыка звязана і з тымі нямовазнаўчымі дысцыплінамі, чые даныя выкарыстоўваюцца ў фанетычных мэтах, – акустыкай, анатоміяй, фізіялогіяй, псіхалогіяй.

Табліца 2

Сувязі фанетыкі з нелінгвістычнымі дысцыплінамі

Акустыка	Вызначэнне суадносін акустычных паказчыкаў гукаў мовы з іх перцэптыўнымі характарыстыкамі (пры дапамозе акустычных прыбораў аналізуецца акустыка моўнага сігнала і асаблівасці яго ўспрымання), стварэнне спектраграм, асцылаграм, інтанаграм.
Анатомія, фізіялогія	Атрыманне звестак аб будове і асаблівасцях функцыянавання актыўных і пасіўных органаў маўлення, стварэнне артыкуляцыйна-фізіялагічных класіфікацый галосных і зычных гукаў беларускай мовы.
Псіхалогія	Разгляд фанетычных працэсаў і працэсаў распазнавання слылавых вобразаў у мозгу і псіхіцы чалавека, вывучэнне стадыі апрацоўкі моўных сігналаў чалавекам.

Фанетыка мае вялікае практычнае значэнне, паколькі яе даныя выкарыстоўваюцца ў самых разнастайных галінах чалавечай дзейнасці. Найбольш традыцыйным і распрацаваным з’яўляецца выкарыстанне фанетычных ведаў у методыцы выкладання мовы. Рацыянальнае навучанне правапісу магчымае толькі пры дастатковым разуменні адрозненняў паміж гукавой і пісьмовай формамі беларускай мовы. У гэтых мэтах фанетычныя звесткі выкарыстоўваюцца метадыстамі.

Істотным з’яўляецца таксама выкарыстанне фанетычных даных і псіхалінгвістычных методык для вызначэння асаблівасцей перцэптыўнай базы носбітаў мовы, якія жывуць у дыялектным асяроддзі. Многія тэарэтычныя палажэнні і практычныя назіранні фанетыкі выкарыстоўваюцца спецыялістамі па выразнаму чытанню і сцэнічнаму мастацтву. На падставе назіранняў над звычайным і сцэнічным маўленнем апісваецца інтанацыя, фармулююцца правілы выкарыстання інтанацыі пры чытанні пісьмовага тэксту, апісваюцца такія з’явы, як паўза, тэмп, рытм, падзел моўнай плыні.

Цікавае да фанетыкі традыцыйна і для літаратуразнаўства. У працах, дзе аналізуецца мова мастацкай літаратуры, даследуюцца рытмічныя і інтанацыйныя асаблівасці аўтарскага маўлення. Асабліва

важнае значэнне набывае вывучэнне характару акцэнтуюцыі, паўзацыі і рытмічнасці маўлення пры аналізе паэзіі.

Фанетыка дапамагае вырашэнню цэлага рада тэхнічных задач. У тэлефаніі, радыётэлефаніі застаецца актуальным пытанне вызначэння разборлівасці маўлення пры яго перадачы па каналах сувязі. Велічыня фактычнай і сэнсавай інфармацыі, якая перадаецца па каналах сувязі, залежыць ад якасных і колькасных характарыстык паведамлення і асаблівасцей моўнага слыху. Таму на падставе ўліку статыстычных уласцівасцей маўлення і слыху якасць перадачы маўлення ацэньваецца шляхам вымарэння разборлівасці – метадам артыкуляцыі, які дазваляе праводзіць выпрабаванні спецыяльнай апаратуры і каналаў сувязі і ацэньваць іх магчымасці. Лінгвістычны падыход неабходны і для правядзення ацэнкі натуральнасці маўлення, перададзенага па каналах сувязі.

Адмысловай сферай прымянення фанетычнай інфармацыі з’яўляецца стварэнне прыстасаванняў для ацэнкі эмацыянальнага стану чалавека па яго маўленню. Выяўленне і апісанне разнастайных акустычных індыхатараў эмацыянальных характарыстык моўцы прыводзіць да стварэння сістэм кантролю і распазнавання эмацыянальнага стану аператараў, што вельмі важна ў эмацыягенных сітуацыях (у рабоце касманаўтаў, пілотаў, дыспетчараў, сістэмных адміністратараў ПК).

У крыміналістыцы і судовай псіхалогіі маўленне з’яўляецца крыніцай інфармацыі ў следчым працэсе, пры верыфікацыі паведамленняў абвінавачанага і сведак здарэння. У крыміналістычнай практыцы асаблівасці вуснага маўлення могуць быць выкарыстаны для вызначэння пэўных рыс моўцы. Існуе некалькі індывідуальных прыкмет вуснага маўлення, істотных для крыміналістыкі: голас (яго характарыстыкі, звязаныя з тэмбрам, вышынёй, гучнасцю, інтэнсіўнасцю), інтанацыя, звязаная з асаблівасцямі асобы.

Такім чынам, канкрэтныя вынікі фанетычных даследаванняў знаходзяць шырокія і разнастайныя сферы ўжытку.

Склад і складападзел у сучаснай беларускай мове

Апісанне складовай структуры слова сутыкаецца з пэўнымі цяжкасцямі з прычыны няпоўнай акрэсленасці самога паняцця склада. Розныя тэорыі склада не даюць дакладнай дэфініцыі сутнасці

склада і правілаў складападзелу. Аднак, нягледзячы на разыходжанне падставовых пазіцый, усе тэорыі склада трактуюць яго як пэўнае адзінства і лічаць абавязковай прыкметай склада кантраст паміж яго складнікамі.

Як засведчылі эксперыментальныя даследаванні элементарных складоў тыпу ЗГ¹ у сучаснай беларускай мове, артыкуляцыйнае адзінства склада забяспечваецца адначасовасцю ўсіх рухаў маўленчых органаў, што вымагае склад, за выключэннем антаганістычных. Так у складах *су, сту* вусны вцягваюцца наперад і акругляюцца з самага пачатку склада – не толькі на галосных, але і на зычных гуках. Адсюль і з акустычнага боку гукі ў складзе ўтвараюць узаемазвязанасць і злітнасць. Ступень гэтай злітнасці можа быць рознай: мінімальнай – у найбольш кантрастных складах з глухімі змычнымі гукамі (*та, па, ко, ту* і інш.), максімальнай – у складах з санорнымі з прычыны іх большай блізкасці да галосных (*лі, лу, му, на* і інш.). Але ва ўсіх выпадках кампаненты склада ўтвараюць артыкуляцыйна-акустычнае адзінства, таму дыферэнцыяльныя прыкметы фанем, у прыватнасці характарыстыкі зычных паводле ступені ўдзелу актыўнага маўленчага органа і цвёрдасці/мяккасці, рэалізуюцца як мінімум у складзе.

Суперсегментныя паказчыкі слова і фразы – у сучаснай беларускай мове націск і інтанацыя – таксама суадносяцца са складам. Не выпадкова, характарызуючы слова, мы вылучаем націскныя і ненаціскныя склады, а пры апісанні інтанацыі звяртаем увагу на рух мелодыкі (падвышэнне на адным складзе і паніжэнне на другім).

У лінгвістычнай літаратуры існуе некалькі тэорый склада. Найбольш пашыранымі з іх з'яўляюцца экспіраторная тэорыя, тэорыя мускульнага напружання і санорная тэорыя.

Табліца 3

Тэорыі склада ў сучаснай беларускай мове

<i>Тэорыі склада</i>	<i>Сутнасць тэорый</i>
Эспіраторная (артыкуляцыйная)	Склад – гэта спалучэнне гукаў, што вымаўляюцца адным штуршком выдыхаемага паветра. Мяжа складоў – момант найбольш слабага выдыху. Не тлумачыцца прычына

¹ Тут і далей зычны гук абазначаецца З, а галосны гук – Г.

	непаслядоўнага супадзення колькасці складоў і выдыхальных штуршкоў, а таксама прынцып складападзелу ў пазіцыі збега зычных гукаў.
Мускульнага напружання	Склад – гэта гукавы адрэзак, які вымаўляецца адным імпульсам мускульнага напружання маўленчых органаў чалавека. Імпульсы складаюцца з трох фаз: узрастання напружання, яго максімуму і спаду. Разам з узмацненнем (спадом) напружанасці ўзмацняецца (спадае) гучнасць. Межы паміж складамі адпавядаюць найменшаму ўзроўню мускульнага напружання і гучнасці. Недахоп тэорыі – розныя прынцыпы складападзелу ў адным і тым жа слове ў залежнасці ад узмацнення (паслаблення) мускульнага напружання, якое залежыць ад індывідуальных асаблівасцей будовы маўленчага апарату.
Санорная	Грунтуецца на акустычных крытэрыях: склад – гэта хваля санорнасці (хваля гучнасці). Склад утвараюць гукі рознай ступені гучнасці. Найбольш гучны – складовы (галосны гук – вяршыня санорнасці), астатнія гукі – нескладовыя (зычныя гукі). паводле ступені гучнасці гукі абазначаюцца лічбамі: галосныя – 4, санорныя зычныя – 3, шумныя звонкія зычныя – 2, шумныя глухія зычныя – 1.

У дачыненні да фанетычнага ладу сучаснай беларускай мовы прынцып узыходнай гучнасці (санорнасці) можна сфармуляваць так:

1. усе гукі беларускай мовы па гучнасці (сіле гучання) падзяляюцца на 3 класы: галосныя (найбольш гучныя), санорныя (гукі з сярэдняй велічыняй гучнасці), шумныя (звонкія і глухія; маюць малую гучнасць);

2. пры пабудове ў словах розных складоў, у тым ліку і пачатковых, гукі спалучаюцца ў рознай паслядоўнасці (гл. табліцу 4), аднак заўсёды такім чынам, што зычныя гукі, якія папярэднічаюць у складзе галоснаму гуку, ствараюць з ім паслядоўнасць, складнікі якой маюць узыходную гучнасць.

Такім чынам, **склад** – гэта мінімальная вымаўленчая адзінка, якую ўтварае галосны гук пры спалучэнні з зычным(і) гукам(і) на аснове злітнага з імі вымаўлення.

У адпаведнасці з прынцыпам узыходнай гучнасці ў сучаснай беларускай мове могуць стварацца склады наступнай будовы:

Табліца 4

Структурныя тыпы беларускіх складоў

<i>Тыпы складоў</i>	<i>Прыклады</i>
Г	<i>а, э, о, у, і</i>
ЗГ	<i>га, джы, дзе, лі, рэ</i>
ГЗ	<i>ад, іл, ой, эх</i>
ЗГЗ	<i>бэз, кат, лік, шум, вар, лаў, мар</i>
ЗЗГ	<i>зла, зло, два</i>
ЗЗГЗ	<i>жвір, звон, млын</i>
ЗЗГЗЗ	<i>гвалт, хруст, тракт</i>
ЗГЗЗ	<i>мант, лент, ліст, факт</i>
ЗЗЗГ	<i>зблы, стра, спрэ</i>
ЗЗЗГЗ	<i>Склад</i>
ЗГЗЗЗ	<i>тэкст, ленск</i>
ЗЗГЗЗЗ	<i>Мінск, спектр</i>

Існуе некалькі класіфікацый тыпаў складоў.

I. Паводле колькасці кампанентаў:

1. **аднакампанентныя (аднагукавыя)** – складаюцца з аднаго галоснага гука: *а, о, і*;

2. **шматкампанентныя (шматгукавыя)** – складаюцца з двух і больш гукаў: *вы, шан, кло*.

II. Паводле наяўнасці/адсутнасці націска галоснага гука:

1. **націскныя** – вымаўляюцца з большай мускульнай напружанасцю галасавых звязак, больш выразна гучаць і ўспрымаюцца: *па-ляў-ні́-чы-мі*;

2. **ненаціскныя** – адрозніваюцца ад націскных меншай сілай, выразнасцю, вышынёй тону і працягласцю вымаўлення. Да ненаціскных належаць **пераднаціскныя** (*па-ляў-ні́-чы-мі*) і **паслянаціскныя** склады (*паляўнічы-мі*).

III. Паводле пачатковага гука ў структуры склада:

1. **прыкрыты** – мае кансанантны пачаткам: *га-ла-ва*;

2. **непрыкрыты** – мае вакальны пачатак: *а-гонь*.

IV. Паводле апошняга гук а ў структуры склада:

1. **закрыты** – мае кансанантны зыход: *дом*;

2. **адкрыты** – мае вакальны зыход: *ва-да*.

Адкрытыя склады могуць быць як прыкрытыя (*мы*), так і непрыкрытыя (*а*). Закрытыя склады таксама бываюць як прыкрытыя (*дах*), так і непрыкрытыя (*іл*). У сучаснай беларускай мове існуе 4 тыпы адкрытых прыкрытых складоў: 3Г (*ры*), 33Г (*тры*), 333Г (*стры*), 3333Г (*нстры*) і 2 тыпы закрытых непрыкрытых складоў: ГЗ (*аб*), ГЗЗ (*такт*). Колькасцю складоў, вымаўленых за адзінку часу (секунду або мінуту), вызначаецца тэмп маўлення (часцей за ўсё вызначаецца ў складах/сек).

Вызначэнне межаў паміж складамі ў слове і на стыку слоў называецца **складападзелам**. Існуе некалькі тэарэтычных падыходаў і крытэрыяў складападзелу (яны адрозніваюцца адносна таго, якія спалучэнні гукаў у моўнай плыні лічыць складамі, па якіх праходзіць мяжа складападзелу):

- згодна з узрастаннем гучнасці: *ва-пна*, *ка-пні*;
- згодна са змяненнем мускульнай напружанасці галасавых звязак: *вап-на*, *ка-пні*;
- згодна з рэальнасцю склада ў пачатку слова: *вап-на*, *ка-пні*;
- згодна з тэндэнцыяй да адкрытых складоў: *ва-пна*, *ка-пні*.

У беларускай мове пашыраны прынцып складападзелу ў адпаведнасці з узрастаннем гучнасці. Ён рэалізаваны ў наступных правілах:

1. калі ў слове апошні гук галосны, а зычныя і галосныя гукі размяшчаюцца па чарзе, то складападзел праводзіцца паміж галосным і наступным зычным: *ба-ра-на-ва-ла*, *у-за-е-ма-да-на-мо-га*;

2. калі паміж галоснымі ёсць спалучэнне шумных зычных гукаў ці шумнага і санорнага, то складападзел праходзіць перад першым зычным, а спалучэнне зычных адносіцца да наступнага склада: *мя-тла*, *по-шта*;

3. калі паміж галоснымі ёсць спалучэнне санорнага зычнага з санорным або спалучэнне санорнага з шумным, то складападзел праходзіць паміж зычнымі: санорны адносяць да папярэдняга склада, а другі зычны – да наступнага: *жар-ты*, *роў-ны*;

4. спалучэнні зычных гукаў у пачатку слова і ў канцы незалежна

ад тыпу зычных, якія спалучаюцца, цалкам адносяцца да склада, утворанага суседнім галосным: *зра-бі-лі*;

5. складападзел на стыку марфем праводзіцца згодна з тымі ж правіламі, што і не на стыку. З гэтага вынікае, што ў беларускай мове падзел слова на марфемы (*пад-ыгр-а-лі*) можа не супадаць з падзелам яго на склады (*па-ды-гра-лі*).

Беларуская графіка

Графіка -- сукупнасць сродкаў пісьма (літарных і нялітарных), сістэма адносін паміж літарамі і гукамі, а таксама абрыс літар, знакаў.

Літары — гэта графічныя знакі, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння на пісьме гукаў, графічныя сродкі мовы; графіка разглядае, якія гукавыя значэнні маюць асобныя літары, як яны чытаюцца. Такім чынам, адна з асноўных задач графікі — устанаўленне ўзаемаадносін паміж гукамі вуснай мовы і літарамі алфавіта, якія перадаюць на пісьме гукі мовы. Асноўнымі графічнымі сродкамі для перадачы на пісьме вуснай мовы з'яўляюцца літары. Акрамя літар, да сістэмы графічных сродкаў належаць нялітарныя знакі: *апостраф*, *злучок (дэфіс)*, *знак націску*, *знак параграфа*, *знакі прыпынку*, *лічбы* і розныя *матэматычныя знакі*, *прамежкі паміж словамі і часткамі друкаванага тэксту*. У спецыяльным відзе пісьма — *транскрыпцыі* — ужываюцца і іншыя графічныя знакі (знак мяккасці, даўжыні, кароткасці, закрытасці і г. д.).

Ступень дасканаласці графічнай сістэмы вызначаецца тым, наколькі дакладна літары пісьма адпавядаюць гукам мовы. Ідэальнай графікі, у якой кожная літара адпавядала б асобнаму гуку, а кожны гук выражаўся б літарным знакам, быць не можа, таму што для абазначэння ўсяго багацця гукаў мовы спатрэбілася б вельмі многа пісьмовых знакаў (літар). Таму ў кожнай, у тым ліку і ў беларускай, мове дзейнічае закон эканоміі моў-ных сродкаў, у адпаведнасці з якім літарнымі знакамі абазначаюцца далёка не ўсе гукі.

Алфавіт і графіка

Сукупнасць літар, прынятых у мове і размешчаных у пэўным парадку, называецца алфавітам. Слова *алфавіт* утворана ад назваў грэчаскіх літар альфа і бэта (новагрэч. — віта). У моўнай практыцы ўжываецца яшчэ тэрмін “азбука”, які ўтварыўся ад назваў першых дзвюх літар стараславянскага алфавіта: “ — аз і в — букі.

Паслядоўнасць размяшчэння літар у алфавіце з'яўляецца агульнапрынятай і абавязковай, хоць па сваім характары ўмоўнай. Кожная літара ў алфавіце мае сваё пэўнае месца і назву, якую не трэба блытаць з гучаннем. Пераважная большасць назваў літар беларускага алфавіта простая: *бэ, вэ, гэ, джэ; ка, ха, ша; эл, эм. эр, эс. эф і г. д.* Састаўных назваў толькі тры: *і нескладовае, у не-складовае, мяккі знак.*

У беларускім алфавіце 34 літары (23 — для абазначэння зычных, 10 — галосных і мяккі знак), кожная з якіх выступае ў дзвюх разнавіднасцях — як вялікая і радковая (малая). Адрозніваюцца таксама друкаваныя і рукапісныя літары. Гэтыя чатыры разнавіднасці адной і той жа літары з'яўляюцца алографамі адной графемы. Графем, як і літар, у беларускім алфавіце 34. Беларускі алфавіт мае ў сваім складзе ў (*у* нескладовае), адсутнічаюць у ім літары *ь* і *и*, іншы малюнак, чым у рускай мове, мае літара *і*. У беларускім алфавіце ўжываюцца толькі два **дыграфы** — *дж, дз*. Апостраф [*']* літарай не лічыцца, у склад алфавіта не ўваходзіць. Літары *ь, ў* у сучаснай моўнай практыцы ўжываюцца толькі ў радковай форме. Яны могуць мець і форму вялікай літары, калі ўсё слова, у склад якога яны ўваходзяць, пішацца з вялікай літары, напрыклад: *ВЯЛІКІ ДЗЕНЬ, ВЯСНА Ў ЛЕСЕ* (загалоўкі мастацкіх твораў). Літара *ы* ў форме вялікай літары ўжываецца ў пачатку некаторых іншамоўных уласных назваў: *Бійсон, Ындын*.

Літары беларускага алфавіта лёгка для ўспрымання і напісання. У іх мала дыякрытычных (надрадковых) значкоў, якія патрабуюць адрыву рукі пры пісьме. З дыякрытычнымі значкамі ўжываюцца толькі літары *ё, і, й*. Адрозненне паміж графікай і алфавітам асабліва выразна выяўляецца пры супастаўленні графікі і алфавіта розных моў. Так, напрыклад, у беларускім і англійскім алфавітах ёсць аднолькавыя літары *А — а, В — в, Е — е, М — м. О — о, Р — р, Т — т, Х — х*, якія ў гэтых мовах абазначаюць розныя гукі. Так, літара *в* у беларускай мове абазначае гук [в], а ў англійскай мове — гук [v]; літара *с* у беларускай мове абазначае гук [с], а ў англійскай мове — гук [к]; літара *х* у беларускай мове абазначае гук [х], а ў англійскай мове — спалучэнне гукаў [кс].

У алфавіце літар значна менш, чым гукаў. Гэта тлумачуцца тым, што адна літара можа абазначаць некалькі гукаў. Напрыклад, літара *б* абазначае цвёрды гук [б] і мяккі гук [б']; *[б]ываць — [б']нокль, [б]эз*

— [б']*яжыць*; літара [н] — цвёрды гук [н] і мяккі [н']: [н]*ага* — [н']*яма*, [н]*рч* — [н']*ёс*. Парныя па цвёрдасці-мяккасці зычныя гукі абазначаюцца аднымі ж і тымі літарамі, і, такім чынам, для абазначэння 15 мяккіх зычных выкарыстоўваюцца тыя ж літары, што і для абазначэння цвёрдых. На пісьме мяккасць і цвёрдасць зычных абазначаецца галоснымі літарамі: *а, о, э, ы, у*—абазначаюць цвёрдасць папярэдняга зычнага; *я, ё, е, і, ю* — мяккасць папярэдняга зычнага. Такім чынам, для шасці галосных гукаў выкарыстоўваюцца дзесяць літар. Павелічэнне колькасці літар для перадачы галосных гукаў абумоўлена неабходнасцю абазначаць мяккасць пятнаццаці зычных, для якіх няма асобных літар у алфавіце. Гэта акалічнасць сведчыць аб рацыянальнасці і эканомнасці беларускай графікі.

Графіка і яе асаблівасці

Як вынікае з суадносін алфавіта і графікі, літары могуць абазначаць не адзін, а два і больш гукі. Так, напрыклад, літара з у беларускай мове абазначае гук [з]: [з]*ажыць*, гук [ж]: *ра[ж]ыцца* (*разжыцца*), гук [с]: *ка[с]ка* (*казка*). Сярод гэтых значэнняў літары з ёсць асноўныя і другарадныя.

Асноўныя значэнні літары маюць тады, калі абазначаюць гукі ў моцнай пазіцыі. Для зычных моцная пазіцыя — становішча перад галоснымі і санорнымі, для галосных — пад націскам. Так, літара з мае асноўнае значэнне, калі абазначае гук [з], які стаіць у моцнай пазіцыі — перад галосным (*зажыць*); у астатніх выпадках яна мае другараднае значэнне, бо абазначае гукі, якія стаяць у слабай пазіцыі — перад зычнымі — і вымаўляюцца, як [ж] і [с]: *ра[ж]ыцца* (*разжыцца*), *ка[с]ка* (*казка*). Літара *ж* выступае ў асноўным значэнні, калі абазначае гук [ж], які стаіць у моцнай пазіцыі: *нажы*, у другарадным значэнні — калі абазначае гук [ш]: *но[ш]* (*нож*). Літара *е* выступае ў асноўным значэнні, калі абазначае націскны гук [э]: *[в'э]ды*, у другарадным значэнні—калі абазначае ненаціскны, у прыватнасці пазанаціскны, гук [э^а]: *зе[л'э^а]нь*.

У беларускай мове ёсць літары адназначныя і двухзначныя. Адназначнымі называюцца літары, якія маюць адно гукавое значэнне, абазначаюць адзін гук. Да іх адносяцца літары *а, э, о, у, ы*, якія абазначаюць адпаведныя галосныя гукі — [а], [э], [о], [у], [ы]. Адназначныя таксама літары *д, ж, й, т, ч, ш, ў*, дыграф *дж*, якія абазначаюць цвёрдыя зычныя гукі [д], [ж], [й], [т], [ч], [ш], [ў], [г], што не маюць парных мяккіх. Двухзначнымі называюцца літары, якія

маюць два гукавыя значэнні. Да іх адносяцца літары, якія абазначаюць царныя цвёрдыя і мяккія зычныя гукі: б, в, г, дз, з, к, л, м, н, п, с, ф, х, ц. У складзе гэтыя літары абазначаюць толькі адзін пэўны гук: цвёрды [б]—у слове [б]ыла, мяккі [б']— у слове [б']іць. Двухзначныя таксама літары е, ё, і, ю, я.

Мяккі знак (ь) самастойна гука не абазначае, але служыць для абазначэння якасці некаторых гукаў. Так, у слове *боль* ь абазначае мяккасць гука [л']: у гэтым слове чатыры літары, але тры гукі.

Прынцыпы беларускай графікі

Асаблівасцю беларускай графікі з'яўляецца *складовы*, або *сілабічны*, прынцып абазначэння гукаў. Ён заключаецца ў тым, што ў якасці адзінкі чытання выступае склад — спалучэнне зычнай і галоснай літар, г. зн. склад — адзіны графічны элемент. Так, напрыклад, каб правільна прачытаць (цвёрда ці мякка) *м* у словах *малы*, *мята*, неабходна звярнуць увагу на наступную за *м* галосную літару: у слове *малы* — гэта літара *а*, якая абазначае цвёрдасць папярэдняга зычнага [м] (*ма*), а ў слове *мята* — літара *я*, якая абазначае мяккасць папярэдняга зычнага [м'] (*мя*). Складовы прынцып графікі адносіцца да абазначэння цвёрдасці і мяккасці зычных і да абазначэння ёта [j].

У беларускім алфавіце няма спецыяльных літар для абазначэння цвёрдых і мяккіх зычных гукаў. Напрыклад, літара *л* ужываецца для абазначэння і цвёрдага [л] і мяккага [л']: цвёрдасць-мяккасць абазначаецца наступнай галоснай літарай: *лагер*, *лямна*. Таму ў нашым алфавіце ёсць два рады галосных літар, адны з якіх (*а, о, у, э, ы*) паказваюць на цвёрдасць папярэдняга зычнага, а другія (*я, ё, ю, е, і*) — на мяккасць. Такім чынам, літары *а, о, у, э, ы* ў становішчы пасля зычных абазначаюць адпаведныя галосныя гукі і цвёрдасць папярэдніх зыч-ных. Літары *я, е, ю, ё, і* абазначаюць у становішчы пасля зычных адпаведныя галосныя гукі і мяккасць папярэдніх зычных.

Акрамя гэтага, у канцы слова і перад зычнымі мяккасць зычных абазначаецца мяккім знакам (*вучань, вугаль, вольны, пісьмо, калісьці*). Цвёрдасць зычных перад зычнымі і ў канцы слоў не абазначаецца: *канверт, вугал, стол*.

Гук [j] (ёт) абазначаецца літарай *й* у канцы і сярэдзіне слова пасля галоснай: *май, твой, зайсці*. У астатніх выпадках ён абазначаецца разам з наступным галосным літарамі *я* [ja], *ё* [jo], *е* [jэ], *ю* [jy], *і* [ji];

напрыклад: [ja]сны (ясны), [jэ]лка (елка), кра[ji]на (краіна). З прыведзеных прыкладаў відаць, што літары я, ю, ё, е, і абазначаюць адначасова два гукі—[j] і адпаведны галосны. Гэта бывае ў пазіцыях: 1) у пачатку слова: ёлка [jo]лка, 2) у сярэдзіне і канцы слова пасля галосных: краіна, мая — [краj]іна, [маjа], 3) пасля апострафа: аб'ява [абjава], 4) пасля мяккага [л']: Ілья [il'j'a], 5) пасля [ў]: салаўя [салаўja].

Гукавы прынцып пісьма заключаецца ў тым, што адзін і той жа гук абазначаецца заўсёды адной і той жа літарай. Ён прымяняецца пры ўжыванні адназначных зычных *д, дж, ж, р, т, ч, ш, у*, таму што пастаянная цвёрдасць гукаў [д], [дж], [ж], [р], [т], [ч], [ш], [ў] не патрабуе абазначэння іх наступнай галоснай літарай, а таксама галосных *а, э, о, у, ы*.

3 гісторыі беларускай графікі

Сучасная беларуская графіка заснавана на стара-жытнай кірыліцы, якая была складзена ў IX ст. на аснове грэчаскага алфавіта і атрымала шырокае распаўсюджанне на Русі з канца X ст. у сувязі з прыняццем хрысціянства (988 г.). Стараславянскі алфавіт, кірылаўскае пісьмо, не мог поўнаццю адпавядаць фанетычнай сістэме старажытнаруускай мовы. Паступова відазмняючыся і прыстасоўваючыся да фанетычнай сістэмы старажытнаруускай мовы, кірылаўскі алфавіт на працягу доўгага часу з поспехам абслугоўваў пісьмовыя зносіны ўсходніх славян, а пасля іх распаду — зносіны трох народаў — рускага, беларускага і ўкраінскага.

У 1708 г. кірылаўскі алфавіт быў рэфармаваны, з яго былі выкінуты некаторыя літары: *юсы, амега, ксі, пси*. Рэформа прадугледжвала спрашчэнне знешняга выгляду літар, набліжэнне іх па форме да літар лацінскага алфавіта. Замест старажытных назваў літар “аз”, “буки”, “веди” і г. д. пачалі ўжываць лацінскія назвы “а”, “бэ”, “вэ” і г. д., якія і замацаваліся ў далейшым. Рэфармаваны алфавіт атрымаў назву “гражданкі”, ім друкаваліся дзяржаўныя пастановы і кнігі свецкага зместу. Акрамя вызвалення алфавіта ад некаторых літар, адбывалася ўвядзенне ў яго новых. Так, у XVI ст. былі ўведзены літары *й і э*. К XX ст. з беларускага варыянта “гражданкі” выходзяць з ужытку літары *и, яць, ъ, џ, фіта, іжыца*, а для перадачы спецыфічна беларускіх фанетычных рыс былі ўведзены дадатковыя літары ці спалучэнні літар — *ў, і, ё, дж, дз*.

Побач з “гражданкай” у XIX і пачатку XX ст. на Беларусі шырока выкарыстоўвалася лацінка — відазменены варыянт лацінскага алфавіта, які быў прыняты ў польскай мове. Лацінкай, напрыклад, былі надрукаваны творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага, некаторыя зборнікі выбраных твораў Я. Купалы, Я. Коласа, Цёткі і іншыя публікацыі. У пачатку XX ст. газета “Наша ніва” і выданні выдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша аконца” друкаваліся і “гражданкай” і прыстасаванай да гукавой сістэмы беларускай мовы лацінкай. Так, для абазначэння нескладовых [й] і [ў] выкарыстоўваліся лацінскія літары *i* і *u* (*zaihrajes*, *krou*); гук [g] фрыкатыўны абазначаўся лацінскай літарай *h* (*kaho*, *haspadar*), выбухны—літарай *g* (*garset*, *guzik*). Для абазначэння шыпячых і гукаў [z'], [дж], [х], як і ў польскай графіцы, ужываліся спалучэнні літар: [ш] — *sz*, [ч] — *cz*, [дж] — *dz*, [х] — *ch*, [z'] — *dz*. Шыпячы [ж] абазначаўся літарай *z*. У некаторых публікацыях *sz*, *cz* замяняліся літарамі *s*, *c*.

Мяккасць зычных абазначалася пры дапамозе спецыяльнага надрадкавага значка над літарай або пры дапамозе літары *i*, якая пісалася пасля зычнай.

Па меры павелічэння колькасці публікацый на беларускай мове і ў сувязі з развіццём стыляў і жанраў кніжна-пісьмовай мовы становілася відавочным, што выкарыстанне дзвюх графічных сістэм з'яўляецца значнай перашкодай, тормазам у развіцці беларускай мовы. Гэта ўскладняла выдавецкую дзейнасць, звязаную са значнымі матэрыяльнымі выдаткамі, стварала цяжкасці ў вывучэнні мовы, перашкаджала натуральнаму развіццю і стабілізацыі вымаўленчых правілаў і нормаў, выпрацоўцы граматычных і арфаграфічных правілаў. На парадак дня паўставала пытанне аб прыняцці адзінага алфавіту. Вынікі праведзенай на старонках “Нашай нівы” публічнай дыскусіі паказалі, што большасць чытачоў газеты выказваецца ў карысць “гражданкі”, блізкай і зразумелай для масавага чытача. З 1912 г. “Наша ніва” і большасць беларускіх тэкстаў друкуюцца кірылаўскімі літарамі, больш звыклымі і знаёмымі для беларускага чытача, а лацінка паступова выходзіць з ужытку.

Беларуская арфаэпія

Арфаэпія — сукупнасць нормаў, якімі забяспечваецца адзінства гукавога афармлення нацыянальнай літаратурнай мовы, іншымі

словамі, арфаэпія — гэта збор правілаў аб аднастайным вымаўленні гукаў, слоў, фраз, вучэнне аб нормах літаратурнага вымаўлення.

Арфаэпія ўстанаўлівае нормы вымаўлення канкрэтных гукаў у пэўных фанетычных умовах, у канкрэтных граматычных формах, у асобных групах слоў ці ў асобных словах. Суперсегментныя адзінкі вуснай мовы (дыкцыя, націск, інтанацыя), хоць і праяўляюцца ў выніку вымаўлення, тым не менш у паняцце вымаўлення не ўваходзяць. Інтанацыя надае вуснай мове эмацыянальную афарбоўку і выконвае галоўным чынам стылістычную функцыю. Выразнае вымаўленне — дыкцыя — таксама непасрэдна не звязана з нормамі літаратурнага вымаўлення, бо можна мець узорную дыкцыю і не валодаць літаратурным вымаўленнем. Будучы рознамясцовым і рухомым, націск у беларускай мове з'яўляецца дадатковым сродкам адрознівання словаформаў аднаго і таго ж слова. Па гэтай прычыне націск функцыянальна цесна звязаны з лексікай і марфалогіяй.

Фарміраванне беларускага літаратурнага вымаўлення

Сучасная беларуская літаратурная мова пачала фарміравацца ў XIX ст. на базе народных гаворак галоўным чынам цэнтральнай часткі Беларусі. Паколькі літаратурная мова XIX — пачатку XX ст. яшчэ не мела дасканалай сістэмы лексіка-граматычных нормаў і моўна-выяўленчых сродкаў, недасканалымі заставаліся і нормы вуснай літаратурнай мовы. Кола людзей, якія карысталіся літаратурнай мовай, было нешматлікім. Гэта былі галоўным чынам прадстаўнікі інтэлігенцыі — выхадцы з сялянскіх сем'яў, якія ў пэўнай меры захоўвалі асаблівасці родных гаворак. На Беларусі не было значных культурных цэнтраў ці буйных тэатральных асяродкаў, якія маглі б аказваць уплыў на фарміраванне і выпрацоўку вымаўленчых нормаў літаратурнай мовы.

Станаўленне сістэмы правілаў беларускай арфаэпіі цесным чынам звязана з фарміраваннем арфаграфіі, з асаблівасцямі слова- і формазмянення. Доўгі час адзіным крытэрыем для напісання слоў было іх гучанне ў народнай мове. Пры гэтым за ўзор бралася вымаўленне ў цэнтральных гаворках, якое і рабілася паступова асновай літаратурнага вымаўлення.

Нягледзячы на складаны і супярэчлівы працэс выпрацоўкі арфаэпічных нормаў, у беларускай мове XIX ст. ужо існавалі фанетычныя рысы, якія былі агульнапашыранымі, вядомымі і ўяўляліся як нарматыўныя для літаратурнага вымаўлення таго часу.

Гэта — асімілятыўная мяккасць зычных: [с'н'эх], [ц'в'ік]; цвёрдае вымаўленне шыпячых, [р] і [ц]: [ч]аснок, [ж]оўты, [р]ака, [ц]ана; вымаўленне [ў] замест [в] пасля галоснага перад наступным зычным: каро[ў]ка, гало[ў]ка; вымаўленне [а] на месцы [о], [э] ў першым пераднаціскным складзе: в[а]да, д[а]рога, ц[а]на, [б'а]гі, [н'а]сі; падоўжанае вымаўленне зычных у інтэрвакальным становішчы: збо[ж:]а, насе[н':]е; вымаўленне звонкіх зычных, як глухіх, на канцы і ў сярэдзіне слова перад глухімі: са[т], дзе[ш]ка, па[т]плываць, [с}хаты, [пат] наветкай; вымаўленне фрыкатыўнага [γ]: на[γ]а, і[γ]руша, падло[γ] і інш. Гэтыя асаблівасці, як і многія іншыя, доўгі час не былі кадыфікаваны, але ў далейшым, па меры развіцця літаратурнай мовы, набывалі характар нацыянальнай нормы як самыя агульнапашыраныя.

У пачатку 1920-х гг. беларуская літаратурная мова атрымала пэўныя магчымасці для свайго развіцця і ўзбагачэння. Разам з актыўным станаўленнем лексічных і граматычных нормаў літаратурнай мовы рэзка ўзрастала грамадская роля літаратурнага вымаўлення. Гэтаму садзейнічалі рост кадраў нацыянальнай інтэлігенцыі, актыўнае пашырэнне мовы ў вусных зносінах, правядзенне культурна-асветных мерапрыемстваў, адкрыццё дзяржаўных тэатраў і сеткі сярэдніх агульнаадукацыйных і вышэйшых навучальных устаноў.

Паступова складвалася стабільная, кадыфікаваная сістэма граматычных і арфаграфічных правілаў і разам з гэтым у выніку шырокага выкарыстання вуснай формы літаратурнай мовы фарміраваліся многія яе арфаэпічныя нормы. Стабілізацыя нормаў літаратурнай мовы ў яе пісьмовай форме аказвала істотны ўплыў на выпрацоўку і станаўленне нормаў літаратурнага вымаўлення. Варта пры гэтым падкрэсліць, што складванне сістэмы правілаў і нормаў арфаэпіі працякала ў цесным узаемадзеянні з выпрацоўкай і кадыфікацыяй правілаў беларускага правапісу, чаму садзейнічала пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу” (1933). Нормы літаратурнага вымаўлення сфарміраваліся некалькі пазней за правілы арфаграфіі, асаблівасці скланення назоўнікаў, прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, спражэння дзеясловаў. Беларускае літаратурнае вымаўленне набыло кадыфікаваны характар да канца 1930-х гг.

У пасляваенны перыяд з'явіліся манаграфічныя даследаванні, прысвечаныя апісанню і сістэматызацыі правілаў беларускага літаратурнага вымаўлення (працы Ф. М. Янкоўскага, А. І. Падлужнага, В. М. Чэкмана і інш.). Другая ўрадавая пастанова “Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу” (1957) ліквідавала некаторыя супярэчнасці ў правілах вымаўлення галосных і зычных, напрыклад у правіле вымаўлення галосных у словах іншамоўнага паходжання.

Асноўныя правілы вымаўлення галосных

Асноўным фактарам, які ўплывае на якасць вымаўлення галосных, з'яўляецца націскное або ненаціскное становішча іх у моўнай плыні.

1. Усе галосныя пад націскам вымаўляюцца выразна, як і ізаляваныя гукі: *с[а]д, д[о]м, [ц'о]плы, в[у]лей, ц[э]лы, [л'э]та*.

2. Ненаціскныя [о], [э], [а] ў першым пераднаціскным складзе супадаюць у гуку [а] незалежна ад таго, пасля цвёрдага ці мяккага зычнага яны выступаюць: *в[о]ды — в[а]да, н[о]гі—н[а]ка, с[а]р—с[а]ры, р[э]кі—р[а]ка, ц[э]ны — ц[а]на. ш[э]пт — ш[а]птаць*.

Ва ўсіх іншых перад- і паслянаціскных складах [о], [э], [а] пасля цвёрдых зычных супадаюць у гуку [а], пасля мяккіх зычных — у гуках [э] або [э^а] (з а-адценнем), якія на пісьме перадаюцца літарай *а*: *рам[о]нт — рам[а]нтаваць, ш[э]пт — ш[а]птануць, пр[а]ца — пр[а]цаўнік, [л'о]д — [л'э]дзяны, [б'э]г — вы [б'э^а] гчы*.

У словах іншамоўнага паходжання гук [э] не чаргуецца з [а] або [э^а], ён не губляе сваёй якасці незалежна ад месца націску і ад таго, пасля мяккага ці цвёрдага зычнага знаходзіцца: *д[э]ло, ж[э]мон, мат[э]матыка, р[э]корд, р[э]жым, [с'э]зон, [с'эл'э]кцыянер*. Толькі ў невялікай колькасці слоў пасля [р], [ц] адбылася замена [э] на [ы]: *бр[ы]џент, кани[ы]ярыя, інж[ы]нер, р[ы]џора, ц[ы]р[ы]монія*.

Адносна вымаўлення ненаціскных галосных у беларускім мовазнаўстве ёсць два меркаванні. Адны даследчыкі сцвярджаюць, што рэдукцыя галосных не прыводзіць да страты асноўнай якасці гука. Так, на думку Ф. М. Янкоўскага, у аддаленых ад націску складах гук [а] некалькі скарачаецца, але не губляе сваёй асноўнай якасці і чуецца, як [а]. Другія ж вучоныя схільны лічыць, што беларускі галосны [а], пры літаратурным вымаўленні ў ненаціскных пазіцыях у слове рэдукуецца і аддаляецца ад націскавой пазіцыі, у выніку чаго

ўспрымаецца неадэкватна, што ў пэўных відах маўлення нават выпадкі поўнай рэдукцыі — нярэдка з'ява.

Як вынікае з назіранняў, праведзеных сектарам эксперыментальнай фанетыкі Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі, якасць ненаціскных галосных непасрэдна звязана з хуткасцю (тэмпам) маўлення. Пры павольным і сярэднім тэмпе маўлення галосныя гукі характарызуюцца стабільным і даволі выразным гучаннем, а пры хуткім тэмпе колькасць выпадкаў ірацыянальнага (невывразнага) вымаўлення ненаціскавага галоснага аказваецца больш значнай.

3. У запазычаных словах спалучэнні [іо], [іа], [іэ] вымаўляюцца звычайна з устаўным гукам [j]. Пад націскам [іо] вымаўляецца, як [ij]o ([ыjo]), не пад націскам — як [ija] [(ыja)]: *фі[з'ijo]лаг, бактэр[ыjo]лаг, [п'ija]нер*. У спалучэнні [іэ] гук [э] незалежна ад націску вымаўляецца нязменна: *гі[р'jэ]на, гі[р'jэ]нічны*.

4. Гук [і] (пасля цвёрдых зычных [ы]) як пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы вымаўляецца выразна: *[н'і]зка, [н'і]чога, е[ы]кад, в[ы]датна*.

У пачатку слова і пасля галосных у сярэдзіне слова пад націскам перад [і] вымаўляецца [j]: *[ji]скра, кра[ji]на*. Пачатковы ненаціскны [і], калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны гук, замяняецца гукам [й] пры сярэднім і хуткім тэмпе маўлення: *яны [й]шлі, на [й]вана*; некаторыя даследчыкі беларускай арфаэпіі сцвярджаюць, што пры павольным тэмпе маўлення тут, можа вымаўляцца спалучэнне [ji]: *на [ji]вана, яны [ji]шлі*. Пачатковы ненаціскны [і], калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны гук, за выключэннем [у], [к], [х], вымаўляецца так, як і пасля цвёрдых зычных — [ы]: *[брат-ы-с'астра], [дым-ы-ауон']*.

Асноўныя правілы вымаўлення зычных

На якасць вымаўлення зычных уплываюць у першую чаргу гукавое акружэнне зычнага, месцазнаходжанне зычнага ў слове (на стыку слоў, на граніцы марфем, у пачатку або ў канцы слова).

1. Зычныя гукі выразна вымаўляюцца перад галоснымі, напрыклад мяккія і цвёрдыя зычныя: *[б]ыу — [б']іў, [п]адаць — [п']яць, в[о]жень — в[в']ёсны*; глухія і звонкія: *[б]ыў — [п]ыл, [д]ом — [т]ом; свісцячыя і шыпячыя: [с]ыты — [ш]ыты, [з]ара — [ж]ар*.

2. У беларускай мове гукі [ж], [г], [ч], [ш], [р], [ц] (калі [ц] не з мяккага [т']) заўсёды цвёрдыя, яны не маюць адпаведных мяккіх зычных: [ж]уры, са[дж]у, [дж]ыгіт, [ч]эмпіён, [ш]а[ш]а, [ш]эпт, [р]аса, [ц]ана, [ц]эбар.

3. Перад палатальным (мяккім) [j] і ў канцы слоў вымаўляюцца цвёрдыя губныя [б], [п], [м], [ф]: [б]ју, [п]ју, ся[м]ја, голу[п], сы[п], се[м], вер[ф]. Параўн. пазіцыю перад галоснымі, калі вымаўляюцца або цвёрдыя, або мяккія гукі: [в]рск—[в']ёска, [п]ыл—[п']іла, [м]ак—[м']ята, [ф]рма—[ф']ёрма.

4. Перад мяккімі зычнымі, акрамя [γ'], [к'], [х'], у пачатку слова і на стыку марфем вымаўляюцца мяккія свісцячыя [з'], [с']: [с'в']ята, [с'п']елы, [с'п']іна, [с'н']ег, [з'в']іць, [з'л']іць, [з'м']ерзнуць, не[с'ц']і, гры[с'ц']і, [с'п']ецыяльна, [с'п']ектр, а[с'п']ект, аплады[с'м']енты, ай[з'б']ерг.

5. Перад галоснымі і мяккім [в'] вымаўляюцца вельмі мяккія зычныя гукі [г'], [ц']: [дз']іця, [ц']ень, хо[дз']яць, [дз'в']еры, мя[дз'в']едзь, [ц']іхі, [ц']ень, [ц'в']ёрды, [ц']ёмна.

У словах іншамоўнага паходжання, як правіла, вымаўляюцца цвёрдыя [д], [т]: [д]элегат, [т]эарэма, сту[д]энтка, [т]ытан, кры[т]ыка, [д]ывізія, апрача слоў з суфіксамі -ір, -ёр, -ік, -ейск, - (е)ец: каман[дз']р, ак[ц']ёр, блан[дз']ін, гвар[дз']ейскі, ін[дз']еец.

6. Перад мяккімі [дз'], [ц'], [н'], [j] вымаўляюцца толькі мяккія [л'], [н']: на кама[н'дз']е, на вера[н'дз']е, на[л'j]е, але: бе[нз']ін, ка[нв']ерт.

7. У беларускай літаратурнай мове засведчана вымаўленне фрыкатыўнага [γу], змычна-выбухнога [г] і фарынгальнага [h] — у некаторых народных гаворках. Гук [γ] найбольш уласцівы беларускай мове: [γ]алава, даро[γ]а, па[γ]наў. Выбухны [г] лексічна абумоўлены, ён вымаўляецца ў нешматлікан групе слоў тыпу [г]анак, [г]узік, [г]арсэт, маз[г']і. Фарынгальны [h] вымаўляецца ў пачатку некаторых слоў перад галоснымі пярэдняга і задняга рада: [h]а.

8. Губна-губны [ў] вымаўляецца на месцы этымалагічнага [в] у становішчы пасля галоснага перад зычным, а таксама ў канцы слова: тра[в]а — тра [ў] ка, не[в']ень — не[ў]нік, каро[в]а — каро[ў] і на месцы этымалагічнага [л] пасля галоснага ў канцы дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку: гавары[л]а — гава-ры[ў], піса[л]а—піса[ў] і ў сярэдзіне некаторых слоў: во[ў]к, шо[ў]к.

9. У становішчы паміж галоснымі на месцы былых усходнеславянскіх спалучэнняў “мяккі зычны + Ъ” вымаўляюцца падоўжаныя [з:], [с:], [н:], [л:], [дз:], [ц:], [ж:], [ш:], [ч:]: *ма[з:]ю, насе[н:]е, кало[с:]е, га[л:]ё, разво[дз:]е, жы[ц:]ё, заці[ш:]а, збо[ж:]а, но[ч:]у*, якія на пісьме перадаюцца падвоеным напісаннем: *мазю, насенне, калоссе, галлё, разводдзе, жыццё, зацішыа, збожжа, ноччу*.

10. Перад глухімі ў сярэдзіне слова і на стыку слоў звонкія зычныя вымаўляюцца глуха: *лы[шк]а (лыжка), наво[тк]а (наводка), а[т-х]агы (ад хаты), па[т-х]вояй (пад хвойй)*. Глуха вымаўляюцца звонкія таксама ў канцы слова: *са[т] (сад), ду[п] (дуб), но[ш] (нож)*. Перад звонкімі яны вымаўляюцца звонка: *бара[дз'б]а (барацьба), про[з'б]а (просьба)*.

11. На стыку марфем шыпячы прыпадабняецца да наступнага свісцячага: *нясві[с]кі (нясвіжскі), добру[с]кі (добрушскі), каука[с]кі (каўказскі), у дзе[с]цы (у дзежцы), на даро[с]цы (на дарожцы), адзене[с']я (адэненеш-ся)*. На стыку слоў асіміляцыі шыпячага можа не адбывацца пры выразнай паўзе паміж словамі: *на[ш] ад*.

У пазіцыі свісцячы перад шыпячым на стыку марфем і слоў адбываецца асіміляцыя: *[ш:]ытак (шытак), ра[ш]ыніць (расчыніць), раска[ш]ык (расказчык), ра[ж]ыцца (разжыцца), на[ш-ш]ыкалі (нас шукалі)*.

Заўвага. Захаваўне свісцячага перад шыпячым без змены на стыку слоў і часам на стыку марфем назіраецца ў мове дыктараў: *[с-ч]асу, во[с'-ш]го, [сш]ытак, ра[сч]чыніць*. Вытлумачыць гэта можна, відаць, рытмічным выдзяленнем асобных слоў, што вынікае з устаноўкі на поўны стыль маўлення ў пэўных сферах моўнай камунікацыі.

12. Спалучэнні гукаў [д] і [ч], [т] і [ч] на стыку кораня і суфікса вымаўляюцца, як падоўжаны гук (ч) або як [тч]: *дакла[ч:]ык, дакла[тч]ык (дакладчык), нала[ч:]ык, нала[тч]ык, (наладчык), лё[ч:]ык, лё[тч]ык (лётчык), пераплё[ч:]ык, пераплё[тч]ык (пераплётчык), ука[ч:]ык, ука[тч]ык (укатчык), піке[ч:]ык, піке[тч]ык (пікетчык)*.

13. Спалучэнні гукаў [д], [т], [ч], [к] з гукам [с] на стыку кораня і суфікса вымаўляюцца, як адзін гук [ц]: *гара[ц]кі (гарадскі), саве[ц]кі (савецкі), баранаві[ц]кі (баранавіцкі), беласто[ц]кі (беластоцкі)*.

Аднак у большасці слоў іншамоўнага паходжання, утвораных ад уласных геаграфічных назваў, спалучэнне апошняга зычнага асновы [к] або [х] з суфіксальным [с] у вымаўленні захоўваецца: вымаўляем і пішам *арынокскі, таджыкскі, окскі, мазамбікскі, бангкокскі, казахскі*.

14. Спалучэнне [ч] і [н] вымаўляецца без змен: *стрые[чн]ы, сталі[чн]ы, яе[чн']я, Кузьміні[чн]а*.

15. Спалучэнне [д] і [т] у канцы запазычаных слоў вымаўляецца, як [т]: *К.раништа[т], Гумбаль[т], Шмі[т]*

Беларуская арфаграфія

Прадмет і задачы арфаграфіі

Арфаграфіяй называецца сукупнасць правілаў, якімі рэгулюецца перадача вуснай мовы на пісьме. Арфаграфічныя правілы з'яўляюцца абавязковымі для ўсіх, хто карыстаецца данай пісьмовай мовай, таму немалаважнае значэнне для арфаграфіі маюць устойлівасць і стабільнасць правілаў.

Арфаграфія цесна звязана з графічнай сістэмай беларускай мовы, яна рэгулюе спосабы выкарыстання графічных сродкаў для аднастайнай перадачы на пісьме вуснай формы літаратурнай мовы. Арфаграфія вызначае адзіныя нормы напісання слоў і іх марфалагічных частак.

У беларускай арфаграфіі вызначаюцца правілы:

- 1) перадачы на пісьме гукаў у складзе марфем і частак марфем;
- 2) напісання слоў разам, асобна ці праз дэфіс (злучок);
- 3) ужывання вялікай літары;
- 4) пераносу слоў з аднаго радка на другі;
- 5) графічнага скарачэння слоў.

Арфаграфічныя правілы ў пэўным сэнсе штучныя, умоўныя, але яны абавязкова вынікаюць з фанетычных і граматычных заканамернасцей мовы, непарыўна з імі звязаны.

Сучасная беларуская арфаграфія — сістэма правілаў, якая сведчыць аб граматычнай і арфаэпічнай унармаванасці літаратурнай мовы. Арфаграфія адпавядае шырокім і разнастайным запатрабаванням грамадства ў пісьмовых зносінах, трывала замацавалася ў практыцы беларускага друку. За час яе станаўлення спрашціліся многія так званыя цяжкія правілы, устанавілася пэўная

традыцыя ў напісанні тых ці іншых катэгорый слоў і граматычных формаў. Гэтаму ў значнай меры садзейнічалі ўрадавыя пастановы “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу” (1933) і “Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу” (1957), навуковае асвятленне фанетыкі і граматыкі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Арфаграфія і графіка

Літарамі як графічнымі сродкамі можна па-рознаму перадаваць на пісьме гукавы склад слова. Так, напрыклад, слова *нясвіжскі* тэарэтычна можна было б напісаць і інакш — *нясвішскі і нясвіскі*, слова *дакладчык*. — *даклатчык і дакляччык*. Аднак усе тэарэтычна магчымыя варыянты напісання гэтых слоў ліквідуюцца правіламі арфаграфіі, таму што толькі аднолькавае “аблічча” слова забяспечвае дакладнасць яго разумення і чытання. Таму з прыведзеных напісанняў слоў арфаграфія выбірае адно — *нясвіжскі* (не: *нясвішскі, нясвіскі*), *дакладчык* (не: *даклатчык, дакляччык*). Пары аднолькавых у вымаўленні слоў *казка і каска, грыб і грып, молат і молад* арфаграфія размяжоўвае правіламі напісання дзеля таго, каб гэтыя словы адрознівалі на пісьме розныя прадметы, паняцці: *казка* 'апаবাদальны твор вуснай народнай творчасці' — *каска* 'галаўны металічны ўбор, шлем'; *грыб* 'батанічны тэрмін' — *грып* 'медыцынскі тэрмін'; *молат* 'вялікі цяжкі малаток' — *молад* 'кароткая форма прыметніка *малады*'.

Пры напісанні слоў і іх частак цяжкасці ўзнікаюць не заўсёды. Напрыклад, пры напісанні слоў *стол, гром, сем, яркі, там, рэчка, трон, вол* і г. д. для пішучага не ўзнікае пытання аб выбары літар для абазначэння гукі. А вось словы *лодка, ножка* могуць быць напісаны інакш — не толькі з літарамі *д, ж*, а і з *т, ш* (*лотка, ношка*), словы *снег, абход* — не толькі з *з, б, д*, а і з *х, п, т* (*снех, апхот*). Напісанне гэтых слоў нельга ўстанавіць на слых, яно патрабуе прымянення правілаў арфаграфіі. Напісанне, якое адпавядае правілам арфаграфіі, прынята называць **арфаграмай**. Іншымі словамі, арфаграма — гэта адпаведнае правілам напісанне, якое неабходна выбраць з шэры арфаграфіі. Арфаграфічныя правілы прымяняюцца да той або іншай арфаграмы з улікам яе апазнавальных прымет.

У методыцы выкладання арфаграфіі адрозніваюць арфаграмы *тэарэтычныя* (напрыклад, суфікс *-ць* у дзеясловах тыпу *сядзець, пісаць*) і *практычныя* (напрыклад, зычныя ў канцы слоў: *д, з, б* у

словах *сад, мароз, дуб*). Тэарэтычныя арфаграмы не выклікаюць значных цяжкасцей, практычныя ж арфаграмы патрабуюць пэўнай увагі. Нярэдка бываюць выпадкі, калі ў адным слове ёсць і практычныя і тэарэтычныя арфаграмы. Так, у слове *даражыць* тэарэтычная арфаграма — дзеяслоўны суфікс *-ць*, які на пісьме перадаецца практычна без памылак (што наогул уласціва тэарэтычным арфаграмам); практычныя арфаграмы — напісанне літары *а* на месцы ненаціскага [о] (у першым і другім пераднаціскных складах) і напісанне літары *ы* пасля шыпячых, якія патрабуюць ведання і прымянення пэўных правілаў.

Рэгламентаваныя правілы напісання слоў, агульнапрынятыя спосабы перадачы вуснай літаратурнай мовы на пісьме ўстанаўліваюцца арфаграфіяй, якая выбірае адзін з некалькіх варыянтаў, што ёсць у распараджэнні графікі. Арфаграфія вызначае суадносіны паміж фанетыкай і графікай і не можа выходзіць за межы магчымасцей графікі, бо напісанне ўсіх існуючых у мове слоў павінна быць перададзена тымі графічнымі знакамі, якія мае ў сваім распараджэнні графіка, — трыццаццю чатырма літарамі.

Прынцыпы беларускай арфаграфіі

Гукавы склад слова на пісьме можа быць абазначаны па-рознаму, але выбар літар абмежаваны пэўнымі рамкамі (правіламі) і ажыццяўляецца на аснове пэўных заканамернасцей, інакш кажучы — прынцыпаў. У арфаграфіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы выкарыстоўваюцца два асноўныя прынцыпы перадачы на пісьме гукавога складу слова — фанетычны і марфалагічны.

Фанетычны прынцып заключаецца ў тым, што напісанне таго ці іншага слова поўнасцю адпавядае яго вымаўленню; напрыклад, вымаўляем [*вада*], [*гаварыў*], [*расыпац'*], [*б'эластоцк'і*] і пішам *вада, гаварыў, рассыпаць, беластоцкі*. Пры фанетычным прынцыпе дакладна перадаюцца на пісьме арфаэпічныя нормы літаратурнай мовы.

На фанетычным прынцыпе грунтуюцца, напрыклад, правілы напісання літар *а, я* на месцы гукаў [о], [э] *воды — вада, цэны — цана, вёсела — вясёлы, лес — ляснік*); прыставак *з-, без-(бяз-), раз-(роэ-), уз-, цераз-* (*збіць — ссыпаць, бездакорна — беспадстаўна, раз-біць — расказаць, узняць — усхваляваць*); замест цвёрдых зычных [д], [т] літар *ц, дз* перад галоснымі *е, ё, і, ю, я* і мяккімі [в'], [м'] (*дзень, падзяка, цень, дзеці*); па-доўжаных зычных у становішчы паміж

галоснымі (*збожжа, насенне, калоссе. пустазelle, разводдзе, пачуццё*); спалучэнняў *зн, нц, рц, рн, сн, сл* на месцы этымалагічных [здн], [лнц], [рдц], [рдн], [стн], [стл] (*позна, сонца, сэрца, неміласэрна, абласны, шчаслівы*); літары *ц* на месцы спалучэнняў [тс], [чс], [кс], [цс] (*савецкі, баранавіцкі, беластоцкі, выдавецкі*); літары *с* на месцы спалучэнняў [жс], [шс], [хс], [гс] у словах тыпу *Прыгоства, ха-раство, княства, птаства*; падвойнага *ч* на месцы суфіксальнага [цк] перад *-ін(-ын-)* у словах тыпу *Случчына, Беласточчына, Нямеччына* (але: *Слаўгарадчына, Навагрудчына, Брэстчына*); літары *т* на месцы спалучэння [дт] у некаторых іншамоўных уласных імёнах: *Кранинат, Гумбальт, Шміт*.

Фанематычны (марфалагічны) прынцып заключаецца ў тым, што значымыя часткі слова — карань, прыстаўка, суфікс і канчатак — заўсёды пішуцца аднолькава, незалежна ад іх вымаўлення. Напрыклад, у словах *грыб, снег, казка, дзежка* паводле марфалагічнага прынцыпу нязменна захоўваецца напісанне зычных у канцы слова (вымаўляем [ґрып], [с'н'эх]) і ўнутры слова перад глухімі ([каска], [дз'эшка]). Каб не памыліцца ў напісанні невыразных зычных, неабходна слова змяніць так, каб невыразны зычны апынуўся ў моцнай пазіцыі, г. зн. перад галосным або санорным: *гры[п] — гры[б]ок, сне[х] — сне[ґ]авік, дзе[ш]ка — дзе[ж]чка*. Такім чынам, марфалагічны прынцып характарызуецца тым, што аднымі і тымі ж літарамі абазначаецца фанема незалежна ад таго, у якіх алафонах яна выступае, таму некаторыя вучоныя называюць яго фанематычным. На гэтым прынцыпе заснаваны правапіс зычных у слабых пазіцыях. Марфалагічны прынцып забяспечвае аднолькавую перадачу на пісьме марфем, у якіх пэўныя гукі могуць вымаўляцца па-рознаму, але на пісьме заўсёды перадаюцца аднолькава — так, як яны вымаўляюцца ў моцнай пазіцыі. Дзякуючы гэтаму прынцыпу на пісьме выразна выяўляецца марфалагічная структура аднакаранёвых слоў, яны хутчэй і больш правільна асэнсоўваюцца.

На марфалагічным прынцыпе ў беларускім правапісе грунтуецца правілы напісання звонкіх зычных у канцы слова (*спосаб, стаж, гразь*), глухіх зычных перад звонкімі або звонкіх перад глухімі (*просьба, касьба, барацьба*), прыставак на [б], [д] (*абсякаць, адправіць, падпісаць*). На марфалагічным прынцыпе заснавана таксама напісанне многіх спалучэнняў зычных на стыку караня і прыстаўкі, караня і суфікса. Пішам, напрыклад, *французскі,*

*парыжскі; возчык, падношчык; лётчык, наглядчык; на кладцы, у палатцы, на рэчцы, а вымаўляем: францу[с]кі, пары[с]кі, во[шч]ык, падно[шч]ык; лё[ч:]ык, нагля[ч:]ык; на кла[ц:]ы, у пала[ц:]ы, на пэ[ц:]ы. У адпаведнасці з марфалагічным прынцыпам правапісу пішацца літара я ў словах *дзеваць, дзесяць, месяц, памяць, мяккаваты, цягавіты, святкаваць, ярына, завязь, сувязь, тысяча, пояс, выгляд, цягнікі* і інш.*

Зрэдку ў беларускай мове сустракаюцца традыцыйныя і дыферэнцыяльныя напісанні.

Традыцыйныя напісанні — гэта напісанні, якія ўстанавіліся даўно і захаваліся да нашага часу, хоць і не поўнасьцю адпавядаюць сучаснаму гукавому і марфалагічнаму складу слова. Так, напрыклад, традыцыйным лічыцца напісанне літары *е* ў лічэбніках *дзеяты, дзесяты, семнаццаць, восемнаццаць*. Па традыцыі пішуцца з вялікай літары назвы дакументаў міжнароднага значэння, назвы міжнародных арганізацый: *Генеральная Асамблея Арганізацыі Аб'яднаных Нацый (ААН)*; з вялікай літары па традыцыі пішацца першая літара новага вершаванага радка.

Дыферэнцыйныя напісанні адрозніваюць словы, якія аднолькава вымаўляюцца, але маюць рознае лексічнае значэнне. Так, гэты прынцып выкарыстоўваецца пры напісанні імёнаў, прозвішчаў, геаграфічных назваў, мянушак людзей, жывёл і г. д., якія пішуцца з вялікай літары: *Раман, Роза* — імёны людзей; *Волк, Сарока, Капуста, Саладуха* — прозвішчы, *Зарэчча, Камяні, Клён* — геаграфічныя назвы, *Баран. Бычок* — мянушкі людзей, *Стрэлка, Маліна, Кветка* — мянушкі жывёл, і адпаведных ім агульных назваў прадметаў і з'яў рэчаіснасці, якія пішуцца з малой літары: *раман* — мастацкі твор, *баран* — свойская жывёла і г. д.

Праваніс галосных о, э, а

Літары *о, э* ў беларускіх словах абазначаюць гукі [о], [э] і цвёрдасць папярэдняга зычнага толькі пад націскам. У ненаціскным становішчы [о], [э] замяняюцца гукамі [а], які на пісьме абазначаецца літарай *а*: *воды* — *вада*, *ногі* — *нага*, *вол* — *валы*, *востры* — *вастрыць*, *догляд* — *даглядаць*, *цэгла* — *цагляны*, *шэрсць* — *шарсцяны*, *ацэнка* — *ацаніць*.

Ненаціскныя [о], [э] перадаюцца на пісьме літарай *а* ў даўно запазычаных словах: *літара, літаратура, рамонт, адрас, майстар, сакратар, латарэя, сакрэт, Гашак*.

Ненаціскны [о] ў словах са спалучэннямі *ро, ло* на пісьме абазначаецца літарай *ы*: *крошкі — крышыць, дрогнуць — дрыжаць, дровы — дрывотня, кроў — крываваы, глотка — глытаць, блохі — блыха*.

Літара *о* пішацца на канцы некаторых іншамоўных слоў пасля галосных: *сальфёджыо, трыо, Медэо, Токіо*.

Ненаціскны [э] ў значнай частцы слоў іншамоўнага паходжання захоўваецца ў вымаўленні, што адлюстроўваецца і на пісьме: *катэт, ветэран, рэкорд, шэдэўр, Жэнева*.

У пачатку запазычаных слоў *э* або *е* пішацца ў залежнасці ад беларускага літаратурнага вымаўлення: *эпітэт, экватар, эканомія, этап, Энеіда, Эстонія, Эквадор, Эмілія, Эльбрус, Эрэнбург*; але: *Еўропа, Егіпет, Еўпаторыя, Есентукі*.

У некаторых іншамоўных словах замест ненаціскага [э] ў адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем пішацца *ы*: *цырымонія, канцылярыя, інжынер, дрызінa, брызент* і інш.

Праваніс галосных е, ё, я

У беларускай мове літара *ё* пішацца толькі пад націскам: *мёд, галё, вясёлы, налёт* і г. д.

У першым складзе перад націскам замест *е, ё* пішацца *я*: *зёмлі — зямля, месці—мяту, мёд — мядовы, гнёзды — гняздо; Аляксей, Пятроў, Мялешка, Някрасаў, Нясвіж*. У такім становішчы *я* пішацца таксама ў даўно запазычаных словах: *каляндар, яфрэйтaр, дзяжурны, мянтўз*.

Ва ўсіх іншых перад- і паслянаціскных складах пішацца літара *е*: *лебяда, лесніка, зеленаваты, поле, возьмеш, песняры*.

У словах іншамоўнага паходжання ў першым пераднаціскным складзе пішацца *е*: *перон, сезон, легенда, секунда, метал, семестр, метро; Апеніны, В'етнам, Версаль, Бетховен, Фернандэс*. Літара *е* пішацца ў такім становішчы і пасля *г, к, х*: *кефір, герой, гектар; Георгій, Генадзь, Герасім, Херсон, Туркестан*.

Каранёвае *я* захоўваецца на пісьме незалежна ад месца націску: *якар — якарок, ястраб — ястрабок, яр — яравы — яравізацыя; янтар, ярлык, ярмо*. Літара *я* пішацца таксама ў словах *дзеваць, дзесяць, памяць, пояс, заяц, месяц, тысяча, выгляд, сувязь, дробязь, Яраслаў, Якубовіч* і інш.

Праваніс галосных у складаных словах

У складаных словах, утвораных з дзвюх ці больш асноў, у беларускай мове пішуцца злучальныя галосныя *о, а* пасля асноў на цвёрды зычны *і е, я* — пасля асноў на мяккі зычны: *часопіс, навамодны, высакародны, зернебабовыя, жыццесцвярджальны, жыццярадасны*.

Калі ў складаным слове, якое мае дзве асновы, націск падае на першы склад другой часткі, то ў першай частцы замест *о* пішацца *а*: *вадапад, высакародны, дабраякасны, наваселле, чарнавокі, Навабеліца*. Калі ў другой частцы націск падае не на першы, а на іншыя склады, то ў першай частцы ўзнікае пабочны націск і пад націскам пішуцца літары *о, ё*: *рознакаляровы, доўгатэрмінвы, добразычлівы, жывёлагадоўля, чорнагаловы, ндвабудоўля*. Пабочны націск у першай частцы некаторых складаных слоў узнікае і тады, калі асноўны націск падае на першы склад другой часткі; у такіх словах *о ў* першай частцы на пісьме захоўваецца: *мовазнаўства, коксагазавы, азотнакіслы, фондасховішча, перапончатакрылыя, восемсот*. Пішацца *а і ў* першай частцы складаных слоў, у якой узнікае пабочны націск, калі другая частка пачынаецца з *ў*: *збожжаўборка, холадаўстойлівы*.

Калі складанае слова мае ў сваім саставе тры і больш часткі, то кожная частка пішацца, як асобнае слова, бо мае свой націск: *саломасіласарэзка, авіяматорабудаеанне*.

Першыя часткі *фота*: *мота-, грос-, контр-, радыё-, што-, сто-, дзевяноста; свое-* пішуцца ў складаных словах нязменна незалежна ад месца націску — з літарамі *о, е, ё*: *фотакартка, фотыхроніка* (але: *фатаграфія*), *мотагонкі, мотастралковы* (але: *матацыкл*), *гросмайстар, контрудар, контрнаступленне, контрмера, радыёхваля, радыёлакатар, штохвілінны, штомесяц, стогадовы, стотысячны* (але: *стагоддзе*), *дзевяностагоддзе, дзевяностаметровы, своеасаблівы, своечасовы*.

У складаных словах з першай часткай *кіна-* заўсёды пішацца літара *о ў ёй*: *кінакамера, кінамантаж, кінапанарама*.

У складаных словах з першай часткай *полі-(палі-)* літара *а* пішацца, калі націск у другой частцы падае на першы склад, а літара *о* — калі на іншыя склады і ў першай частцы ўзнікае пабочны націск: *паліклініка, палітэхнікум, політэхнічны, полісемантычны*.

Складаныя словы з першай часткай *поў-(паў-)* маюць адзін націск: *поў-* пішацца пад націскам, *паў-* — не пад націскам: *поўнач*, *поўдзень*, *паўгадавы*, *паўкіламетр*.

Літара э ў першай частцы складаных слоў захоўваецца: *мэтазгодна*, *мэтанакіравана*, *тэлебачанне*, *рэдкалессе*, *шэравокі*, *шэсцьсот* (але: *шасцідзёнка*, *шасцігадовы* і вытворныя ад іх).

Праваніс спалучэнняў галосных у запазычаных словах

Спалучэнні галосных у запазычаных словах перадаюцца на пісьме ў адпаведнасці з вымаўленнем. У беларускім вымаўленні паміж галоснымі ўзнік устаўны гук [j]: *чэмп[і]а́н*т, *п.атр[ы]а́н*тызм, *ар[ы]э́н*тацыя, *к[і]о́к*, *чэмп[і]о́н*, а ў напісанні: *чэмпіянат*, *патрыятызм*, *арыентацыя*, *кіёск*, *чэмпіён*. У некаторых словах спалучэнні галосных вымаўляюцца без змен: *ст[э]а́р*н, *т[э]а́р*эма, *ака́рд[э]о́н* і адпаведна пішуцца.

Спалучэнне *іо* ў пачатку іншамоўных слоў абазначаецца на пісьме пад націскам літарамі *іо*, не пад націскам — *іа*: *іон*, *іонаабмён*, *Іаганесбург*, *Іарданія*, *Іанічнае мора*. У сярэдзіне слова замест *іо* пад націскам пішацца *іё(ыё)*, не пад націскам — *ія(ыя)*: *аксіёма*, *біёлаг*, *радыёла*, *стадыён* (але: *Эфіопія*); *бібліятэка*, *нацыянальны*, *біялагічны*, *радыяцыйны*, *патрыятызм*, *піянер*.

Спалучэнне *йо* ([jo]) пад націскам перадаецца літарай *ё*, не пад націскам — *я*: *ёд*, *раён*; *маянэз*, *маярат*. У пачатку ўласных імёнаў і геаграфічных назваў *йо* пад націскам захоўваецца, а не пад націскам — абазначаецца літарамі *йа*: *Йоркшыр*, *Йожэф*; *Йакагама*, *Йаганес*.

Спалучэнне *іе* абазначаецца літарамі *іе(ые)*: *абітурыент*, *кліент*, *арыентацыя*.

Спалучэнне *йе* ([jэ]) абазначаецца літарай *е*: *праект*, *фае*, *феерверк*, *стаер*. У пачатку іншамоўных уласных назваў *йе* захоўваецца: *Йемен*, *Йелаўстон*.

Спалучэнне *іа* абазначаецца літарамі *ія(ыя)*: *піяніна*, *энтузіязм*, *мемарыял*, *геніяльны*.

Спалучэнне *еа* абазначаецца літарамі *еа(эа)*: *генеалогія*, *рэалізм*.

Спалучэнне *ео* пад націскам абазначаецца літарамі *ео(эо)*, не пад націскам — *еа(эа)*: *пантэон*, *ака́рдэон*, *археалаг*, *геалаг*; *археалагічны*, *геалагічны*, *ака́рдэаніст*.

Праваніс і, ы, й пасля прыставак

Пасля прыставак на зычны гук ненаціскны пачатковы караня (абазначаецца на пісьме літарай *ы*: *абысці*, *падысці*, *разыграць*,

абыграць, безыдэйны, безыменны, спадылба. Пасля прытавак *між-, звыш-, пан-, суб-, транс-, контр-,* а таксама ў некаторых складаных словах на пісьме захоўваецца каранёвы галосны *і:* *міжінстытуцкі, звышімклівы, педінстытут, контрідэя, дэзінфармацыя, дэзінфекцыя.*

Пасля прыставак на галосны гук на месцы пачатковага каранёвага *і* пішацца *й:* *выйшаў, прыйсці, зайграць, займенны, перайменаваць, прайгравальнік,* Пачатковае каранёвае *і* захоўваецца на пісьме, калі ўтварае склад: *праігрываць, заікацца, праіснаваць, заіскрыцца, паімчацца.*

Праваніс у, у

У (складовае) пішацца:

1) у пачатку сказа: *У небе спяваў жаваранак* (І. Шамякін);

2) у пачатку слова, калі яно знаходзіцца пасля слова на зычны або пасля знака прыпынку: *Спачатку гром грывеў у далях* (М. Машара). *Разам з вясной да людзей прыйшлі супакаенне, уцеха ад хараства прыроды* (П. Пестрак);

3) у пачатку ўласных назваў: *ва Уладзівастоку, цёця Уладзя;*

4) у пачатку слоў іншамоўнага паходжання пасля галосных перад зычнымі: *каля універсітэта, новая уніформа,* а таксама ў сярэдзіне запазычаных слоў пасля галосных *а, і, ы:* *прэзідыум, радыус, фауна.*

Ў (нескладовае) пішацца:

1) у пачатку слова, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосную і паміж гэтымі словамі няма знакаў прыпынку, напрыклад: *Раніцы былі халодныя і бліскучыя ад дробнага інею, што ўсцілаў зямлю, стрэхі, платы* (К. Чорны). *Як лагодная ўсмішка, заяснелася неба на ўсходзе* (Я. Колас). *На дварэ гуляе мяцеліца, а ў мяне ў пакоі восенню пахне: на стале, у тонкай крыштальнай вазачцы, лісце* (Р. Ігнаценка);

2) у сярэдзіне і ў канцы слова пасля галоснай: *Неўзабаве ў калідор заглянула адна жанчына, потым другая, трэцяя* (А. Асіпенка). *Адзінокія бярозкі жаўцелі між зелені соснаў* (К. Чорны). *Зоркай інішага сусвету бліснуў кляновы ліст* (І. Шамякін);

3) у словах іншамоўнага паходжання пасля галоснай перад зычнай або ў канцы слова замест гука [у], які вымаўляецца скарачана і не ўтварае склад: *лаўрэат, аўдыторыя, браўнінг;*

4) пасля злучка і двукосся, якія знакамі прыпынку не лічацца, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосную: *Многія рабочыя ўдвая-*

ўтрая перавышаюць заданне (“Звязда”). Моладзь калгаса “Радзіма Якуба Коласа” ўдзельнічала ў раённым свяце песні (“Звязда”).

У паэтычнай мове могуць быць адступленні ад гэтых правілаў, што абумоўлена захаваннем памера вершаванага радка: *Глянь у поле, пад крыніцу,— ўсе брыгады жнуць пшаніцу* (А. Русак). *Усюды нам даюць з ахвотай у жыццё пуцёўкі: будзь пілотам, з самалётам, як арол у небе лётай* (Я. Колас). *Ды ўспомню пажары, і варожыя хмары, і завеі халодных вятроў* (А. Русак). *Вот Зося з Мінска едзе, вясёлая, цешыцца — Янку угледзе* (Я. Купала).

Праваніс мяккага знака і апострафа

Мяккі знак (*ь*) ужываецца для абазначэння на пісьме мяккасці зычных і для раздзельнага вымаўлення зычнага з наступным галосным. У адпаведнасці з гэтым мяккі знак бывае памякчальны і раздзяляльны.

Памякчальны мяккі знак пішацца пасля зычных *з, л, н, с, дз, ц*:

а) у канцы слоў: *восень, моладзь, радасць, соль, сувязь*;

б) у формах дзеясловаў загаднага ладу: *кіньце, будзьце, звесьцеся, агледзься*;

в) у сярэдзіне слова пасля мяккага зычнага перад цвёрдым зычным: *дзядзька, пісьмо, дзьму, цьма, барацьба, ведзьма*;

г) пасля мяккага *л* перад цвёрдым або мяккім зычным: *колькі, пальцы, лялька, бэлька, гульня, камсамольцы*;

д) перад канчаткам *-мі* назоўнікаў у форме творнага склону множнага ліку і перад суфіксам *-чык*, калі слова без гэтага суфікса канчаецца на *-нь*: *грудзьмі, коньмі, слязьмі, людзьмі; агонь — агенчык*;

е) у суфіксах прыметнікаў *-аньк-, -еньк-, -эньк-*: *прыгожаныкі, мякенькі, сіненькі, даражэнькі*;

ё) перад суфіксам *-ск-* у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў: *чэрвеньскі, снежаньскі*;

ж) у складаных лічэбніках: *пяцьдзсят, пяцьсот, шэсцьдзсят, шэсцьсот*;

з) у часціцы *-сьці*: *калісьці, кагосьці, штосьці, якісьці*;

і) у слове *ледзьве*.

Мяккі знак не пішацца:

а) пасля мяккіх зычных перад мяккімі, калі пры змене слова абодва зычныя застаюцца мяккімі ці становяцца цвёрдымі: *песня — песні, дзве — два, збіраць — зборы*;

б) пры перадачы падоўжаных зычных: *связзю, стагоддзе, голле, насенне, жыццё*;

в) перад суфіксам -ск- у прыметніках, утвораных ад назоўнікаў на -нь, калі гэта не назвы месяцаў: *любанскі, казанскі*.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных *дз, з, л, н, с, ц*; перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*, калі гэтыя галосныя абазначаюць два гукі —[jэ], [jo], [ju], [ja], [ji]: *мадзьяр, шампін'ён, мільярд, канферансье, парц'еры, Ілья, Савельеў, Марэсьеу, Лавуазье, Кадзье*.

Апостраф пішацца:

а) пасля прыставак на зычны гук перад *е, ё, ю, я* і націскай *е*: *аб'езд, аб'ём, раз'юшаны, між'ярусны*;

б) у сярэдзіне слова пасля *б, п, в, м, ф, д, т*, пасля *г, к, х*, пасля зацвярдзелых *ж, дж, ч, ш, р* перад *е, ё, ю, я* і націскай *і*: *п'еса, інтэр'ю, п'ю, вераб'і, двух'ярусны, надвор'е, звяр'ё, Параф'янава, Лук'янаў, Аж'е, Буш'е, Сант'яга*.

Пасля *у* перад *е, ё, ю, я, і* апостраф не пішацца: *шчаўе, салаўём, абаўю, салаўя, салаўі*.

Праваніс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных

Звонкія зычныя на канцы слова і ў сярэдзіне слова перад глухімі вымаўляюцца глуха, але гэта аглушэнне на пісьме не перадаецца: *дудка, дзядзька, мароз, хлеб, агарод, сцяг, снег*; глухія зычныя перад звонкімі азванчаюцца, што на пісьме таксама не перадаецца: *барацьба, касьба, просьба*.

Нязменна перадаюцца на пісьме шыпячыя перад свісцячымі і свісцячыя перад шыпячымі: *заказчык, перанісчык, пясчаны, расчоска, мыешся, ганарышся*. Выключэннем з'яўляюцца словы *пяшчота, шчасце, рошчына, ушчуваць, нішчымны* і вытворныя ад іх, дзе напісанне адпавядае вымаўленню.

Каб правільна напісаць словы з глухімі і звонкімі, свісцячымі і шыпячымі, гэтыя словы трэба змяніць так, каб пасля невыразных зычных аказаўся галосны або санорны гук: *год — гады, мароз — марозны, дзядзька — дзядзечка, просьба — прасіць, малацьба — малаціць, снег — снягі*.

Праваніс некаторых спалучэнняў зычных

У спалучэннях гукаў [здн], [стн], [стл], [рдц], [лнц], [рдн] зычныя [д], [т], [л] нё вымаўляюцца, што адлюстроўваецца і на пісьме: *выязны, посны, карыслівы, сэрца, міласэрны, сонца* (параўн.: *выезд, пост, карыстацца, сардэчны, руск. сердечный*).

Не вымаўляюцца і на пісьме не перадаюцца зычныя [к], [г] у спалучэннях [скн], [згн]: *бліснуць, бразнуць* (параўн.: *бліскаць, бразгаць*).

Пішуцца нязменна незалежна ад вымаўлення спалучэнні [стц], [здч], [сшч]: *у чыстыцы (чыстка), аб'ездчык (аб'езд), расшчапіць (шчапаць)*.

На канцы іншамоўных слоў у спалучэнні [дт] зычны [д] не вымаўляецца і не пішацца: *Краништат, Шміт, Рэмбрант*.

Праваніс прыстаўных галосных і зычных

У беларускай мове ёсць два прыстаўныя галосныя гукі — [а], [і].

Прыстаўная галосная *і* пішацца:

а) у пачатку слова перад спалучэннем зычных, у якім першымі выступаюць *р* або *л*, калі слова стаіць у пачатку сказа ці пасля знака прыпынку або калі яму папярэднічае слова на зычную: *Ільсніца спінуцы белы снег* (М. Лужанін). *Часам па цэлым кіламетры расцілалася дарога роўным, нібы выбеленым, ільняным палатном* (Я. Колас). *Раўлі самалёты, ірваліся бомбы, грукаталі танкі, беглі па збожжы салдаты* (Янка Брыль). *Міця пераскочыў іржавую крыніцу і падаўся на грудок*. (В. Адамчык);

б) незалежна ад становішча ў сказе перад спалу-чэннем зычных, у якім першай выступае *м*: *Над хатай шумела рабіна, бо вецер пабольшаў і восеньская імгла пачынала пераходзіць у дробны дождж* (У. Караткевіч). *Унізе імгліліся прысады ў тумане* (К. Чорны).

Прыстаўная літара *а* ўжываецца ў словах *аржаны, амишара* (побач з *імишара*).

Прыстаўныя *і, а* не пішуцца:

а) перад спалучэннем зычных, у якім першымі выступаюць *л* або *р*, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосную: *План здачы дзяржаве льновалакна і льно-трасты калгасам выкананы датэрмінова* ("Звязда"). *За акном праяталі неспакойныя рваныя кудлы дыму з паравоза* (І. Мележ);

б) пасля прыставак, якія канчаюцца на галосную літару: *заржавець, памкнуцца, замглены*.

Прыстаўнымі зычнымі ў беларускай мове з'яўляюцца гукі [в] і [γ], якія абазначаюцца на пісьме літарамі *в* і *г*.

Прыстаўное *в* пішацца:

а) перад каранёвым у ў пачатку і ў сярэдзіне слоў пад націскам і ў вытворных ад іх словах не пад націскам: *вузел, вузельчык, вузлаваты, вучань, вучыцца, навука; вус, вусаты, чарнавусы*;

б) перад націскай галоснай *о* ў пачатку і пасля прыставак: *воблака, вобыск, вокны, возера, адворваць, выворваць*. Аднак у словаформах, калі націск з *о* пераходзіць на іншы галосны, у адпаведнасці з вымаўленнем прыстаўное *в* не пішацца: *вокны — аконны, восень — асенні, возера — азёрны, адворваць — адараць*;

в) у словах *вока, востры* і вытворных ад іх незалежна ад месца націску заўсёды пішацца прыстаўное *в*: *вачыма, вачаняты, вастрэйшы, вастрыць* і інш.

Прыстаўное *г* пішацца ў займенніках і прыслоўях *гэты, гэтакі, гэтулькі, гэтак, гэтаксама, дагэтуль, пагэтуль, адгэтуль*; у некаторых выклічніках: *гэй!, га!, го!* (паралельна з *эй!, а!, о!*).

Праваніс д — дз, т — ц

Мяккія зычныя гукі [дз'], [ц'] перадаюцца ў беларускай мове літарамі *дз, ц*. *Дз, ц* пішуцца:

а) перад галоснымі *е, ё, і, ю, я*: *дні—дзень, хата—хаце, горад—у горадзе, табе—цябе; Дзяніс, Ціхон, Цюмень*;

б) перад мяккімі [м'], [в'] у корані слова: *подзвіг, дзверы, Мацвей*. У прыстаўках і суфіксах перад [в'] *д, т* перадаюцца нязменна: *адвесці, надвячорак, у таварыстве, у клятве*;

в) перад суфіксамі *-ін-, -ір-, -ёр*; *-еец, -ейск-, -ік* у словах іншамоўнага паходжання: *плаціна, каранцін, брыгадзір, манцёр, акцёр, гвардзеец, гвардзейскі, білецік, квадрацік, эпізодзік*, а таксама ў даўно запазычаных словах: *дзюна, дзюшэс, эцюд, уверцюра, цір, арцель, цюльпан*.

У большасці запазычаных слоў зычныя *д, т* цвёрдыя: *дырэктар, дыкцыя, дэпутат, лідэр, артылерыя, гіпатэнуза, тэатр, тэарэма, антэна, дэкарацыя, атэстат*.

Ва ўласных іншамоўных назвах *дз, ц* або *д, т* пішуцца ў залежнасці ад вымаўлення: *Дзікенс, Дзюкло, Гары-бальдзі, Гаіці, Цюмень; Тэкерэй, Атэла, Дэтройт, Артэк, Одэр, Тэгеран, Антарктыда*.

Праваніс падоўжаных зычных

Зычныя гукі [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [ж], [ч], [ш], знаходзячыся ў інтэрвакальным становішчы (у выніку асіміляцыі [j]), падаўжаюцца і перадаюцца на пісьме падваеннем адпаведных літар,

напрыклад: *ружжо, сувяззю, соллю, пытанне, калоссе, жыццё, ноччу, парэчка, мышшу*. Падоўжанае вымаўленне гук [дз'] на пісьме перадаецца літарамі *ддз*: *разводдзе, суддзя*.

Не падаўжаецца ў вымаўленні і не падвойваецца на пісьме гук [л] у некаторых уласных імёнах і ўтварэннях ад дзеяслова *ліць*: *Ульянаў, Ільіч, Ульянавічы, Ілья, лье, пералье*.

У словах іншамоўнага паходжання зычныя на пісьме не падвойваюцца: *каса, калона, група, калекцыя; Адэса, Ала, Філіп, Васа, Эма, але: ванна, манна, бонна, Жанна, Мекка, мадонна*.

Праваніс прыставак на зычныя

Прыстаўкі *ад-, над-, пад-, перад-, аб-* пішуцца нязменна незалежна ад таго, якія зычныя стаяць пасля іх — глухія ці звонкія: *падкрасіся, падбегчы, адбіць, адпілаваць, надбудаваць, падкасіць, перадвячэрні, перадсвяточны, абнесці, абсадзіць*. Зычныя *б, д* падвойваюцца, калі корань пачынаецца з гэтых жа зычных: *аббіць, аддаць*.

Прыстаўкі на *з* (*з-, уз-, раз-, без-(бяз-), цераз-*) перад галоснымі і звонкімі зычнымі пішуцца з літарай *з*, перад глухімі — з літарай *с*: *збіць, спісаць, узняць, успомніць, раздумаць, расшумець, бяздомны, беспякарны, цераспалосіца*.

Калі корань пачынаецца з галосных *а, ы, э, у*, звычайна пішацца прыстаўка *с*: *сагітаваць, сысціся, сурочыць* (але: *зараць, зыначыць, зымыць, зымправізаваць, зэканоміць*).

На стыку прыстаўкі і кораня зычныя *з, с* могуць падвойвацца: *разброіць, рассадзіць, бяззубы, бясстрашны*. Выключэнне складаюць словы *расол, расада, ростань і* вытворныя ад іх, у якіх пішацца адна літара *с* у такой пазіцыі.

У словах, у якіх прыстаўка заканчваецца на *с*, а корань пачынаецца з *ч*, спалучэнне *сч* на пісьме перадаецца нязменна: *бесчалавечна, расчоска, расчасаць, усчаць, расчысціць, счарсцвець, счытчык, счэп, расчыніць* (дзверы). Ад такіх слоў трэба адрозніваць словы, у якіх корань пачынаецца са спалучэння *шч*: *расшчапіць, расшчодрыцца, сашчаміць*.

Перад каранем, які пачынаецца збегам зычных, пасля прыстаўкі на зычны паяўляецца беглы гук [а]: *падаслаць, разабраць, узабрацца, саскочыць, абагнуць*.

Напісанне слоў разам і праз злучок

Утварэнне новых слоў у беларускай мове можа быць звязана са стратай дзвюма і болей лексічнымі адзінкамі (словамі) сэнсавай самастойнасці і ператварэннем іх у адно слова.

Страта сэнсавай самастойнасці кампанентамі складанага слова не заўсёды аднолькавая. У адных выпадках цесная злітнасць, спаянасць кампанентаў поўная, відавочная (*хуткабежны, лёгкакрылы*), а ў другіх выяўляецца захаванне імі пэўнай самастойнасці (*кісла-салодкі, белачырвоны, беларуска-англійскі*). Працэс страты кампанентамі сэнсавай самастойнасці і зліцця іх у адну лексічную адзінку складаны, паступовы і працяглы, што адлюстроўваецца ў напісанні слоў разам, асобна або праз злучок.

Калі два (і больш) словы сталі кампанентамі аднаго слова, то яны пішуцца разам (злітна): *народнагаспадарчы, агульнавядомы, насустрач*. У такіх словах часткі могуць аб'ядноўвацца пры дапамозе злучальных галосных (*высакарослы, левабярэжны, жыццязстойкі*); адна з частак (першая) страчвае формы словазмянення (*двухбаковы, двухбаковага і г. д.*); можа змяняцца месца націску (*бязмёжны — без мяжы*); могуць адбывацца фанетычныя змены (*летась — з лето се*).

Калі кампаненты слоў няпоўнасцю страцілі сваю самастойнасць, яны пішуцца праз злучок (паўзлітна); кожны кампанент захоўвае свой націск: *чорна-бёлы, беларуска-рускі, сістэму словазмянення: жылі-былі—жыў-быў, жыла-была і г. д.*

Кожнай часціне мовы ўласцівыя свае правілы напісання слоў разам і праз злучок, аднак ёсць і агульныя правілы.

Разам пішуцца:

а) словы з прыстаўкамі і прэфіксоідамі: *выезд, закінуць, звыштэрміновы, контрнаступленне, ультралевы, антыдэмакратычны, паслязаўтра, постпазіцыйны, панісламizm, інфрачырвоны, квазінавуковы*. Калі *пан-*, *анты-* далучаюцца да ўласных імёнаў, то пішуцца праз злучок: *пан-Еўропа, анты-Джуринг*;

б) складаныя назоўнікі і прыметнікі, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны словам: *пяцігодка, другакурснік, сямідзённы, стагоддзе, васьмісотняцідзсяцігадовы, сямідзсяцітонны*;

в) складанаскарочаныя словы ўсіх тыпаў утварэння: *выканком, прафсаюз, насценгазета, сельсавет, БДУ, ЛіМ. МАЗ*.

Праз злучок пішуцца:

а) аднолькавыя словы, якія паўтараюцца з мэтай узмацнення сэнсу і ўтвараюць сэнсавае адзінства: *бегалі-безалі, спявалі-спявалі, белы-белы, даўно-даўно, далёка-далёка, ледзь-ледзь*. Два аднолькавыя назоўнікі, адзін з якіх мае форму назоўнага, а другі творнага склону, пішуцца асобна: *праца праймай, справа справай, чалавек чалавекам*;

б) спалучэнні слоў з аднолькавай асновай, але з рознымі словаўтваральнымі марфэмамі: *дзе-нідзе, калі-нікалі, як-ніяк, сам-насам, раз-пораз, адзін-адным*;

в) спалучэнні двух слоў, якія абазначаюць блізкія або антанімічныя паняцці: *шляхі-дарогі, гусі-лебедзі, жыў-быў, там-сям, бокам-скокам, уверх-уніз, далёкае-блізкае*;

г) складаныя словы, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны лічбамі: *3-працэнтны, 25-градусны, 200-тысячны, 50-годдзе*;

д) літарныя скарачэнні складаных слоў і слоў, што пішуцца праз злучок: *с.-д.— сацыял-дэмакрат, с.-г.— сельскагаспадарчы, к.-г.— кілават-гадзіна*.

ПРАМЕЖКАВЫ ЗАЛІК

Тэма: Спосабы класіфікацыі гукаў. Паняцце аб артыкуляцыйнай і акустычнай класіфікацыях гукаў. Зычныя і галосныя гукі

Пытанні

1. Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных: падзел іх на групы паводле голасу і шуму, месца і спосабу ўтварэння, адсутнасці/наяўнасці дадатковай артыкуляцыі.

2. Санорныя і шумныя (звонкія і глухія).

3. Губныя (губна-губныя і губна-зубныя) і язычныя: пярэднеязычныя (зубныя і пярэднепаднябенныя), сярэднеязычныя (сярэднепаднябенныя), заднеязычныя (заднепаднябенныя).

4. Змычныя (выбухныя), шчылінныя (фрыкатыўныя), змычна-шчылінныя (афрыкаты, злітныя), змычна-праходныя.

5. Цвёрдыя і мяккія зычныя.

6. Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў. Галосныя лабіялізаваныя і нелабіялізаваныя. Галосныя верхняга, сярэдняга і ніжняга пад'ёму. Галосныя пярэдняга, сярэдняга і задняга рада.

7. Адметнасць артыкуляцыйнай базы беларускай мовы (агульная ненапружанасць органаў маўлення, высокі пад'ём языка, схільнасць да моцнай палаталізацыі адных гукаў і вялярызацыі другіх).

ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ МІНІМУМ

Абсалютна моцная пазіцыя – супадзенне сігніфікатыўна моцнай і перцэптыўна моцнай пазіцый.

Абсалютна слабая пазіцыя – супадзенне сігніфікатыўна слабай і перцэптыўна слабай пазіцый.

Аглушэнне – змяненне звонкіх зычных на канцы слова, якія вымаўляюцца як адпаведныя парныя глухія.

Акамадацыя (лац. *accomodatio* -- прыстасаванне) – прыпадабненне артыкуляцыі суседніх гукаў. А. галосных гукаў выражаецца ў змене іх артыкуляцыі пад уплывам суседніх мяккіх зычных. Прыпадабненне зычных да суседніх зычных заключаецца ў тым, што рэкурсія аднаго гука і экскурсія другога могуць у пэўнай ступені супадаць.

Аканне – неадрозненне гукаў [o], [э], [a] ў ненаціскным становішчы.

Амплітуда – адлегласць паміж найбольш высокім пунктам уздыму і найбольш нізкім пунктам спаду гучання гука.

Артыкуляцыйная база – найбольш характэрнае становішча маўленчых органаў і сістэма іх рухаў, неабходных для ўтварэння гукаў мовы.

Арфаграма (грэч. *orthos* – правільны і *gramma* – літара) – правільнае (адпаведнае правілам або традыцыі) напісанне, якое трэба выбраць з некалькіх магчымых.

Арфаграфія (грэч. *orthographia*, ад *orthos* – правільны і *grapho* – пішу) – правілы, што вызначаюць аднастайнасць спосабаў перадачы маўлення на пісьме.

Арфаэпія (грэч. *ortoepeia* ад *orthos* – правільнае і *epos* – маўленне) – сукупнасць правілаў, якія вызначаюць нормы літаратурнага вымаўлення.

Асіміляцыя (лац. *assimilatio* – прыпадабненне) – частковае або поўнае прыпадабненне аднаго гука да другога.

Варыянты – відазмяненні фанемы, якія ўзнікаюць у сігніфікатыўна слабых пазіцыях пры чаргаваннях з перасякальнымі радамі. Узнікаюць у пазіцыі нейтралізацыі (неадрознення некалькіх фанем у пэўнай пазіцыі). Належаць да розных фанем.

Варыяцыі – відазмяненні фанемы, якія ўзнікаюць у перцэптыўна слабых пазіцыях пры паралельных чаргаваннях і належаць да адной фанемы.

Вытрымка – 2-я фаза артыкуляцыі, якая характарызуецца рабочым становішчам маўленчых органаў.

Вышыня гука – акустычны параметр гука, які залежыць ад частаты ваганняў галасавых звязак. В. гука ляжыць у аснове музычнага націску.

Гіперфанема – фанема, якая мае некалькі асноўных прадстаўнікоў.

Гістарычныя (традыцыйныя) чаргаванні гукаў – фанетычна непазіцыйныя чаргаванні, якія адлюстроўваюць фанетычныя змяненні, што адбываліся ў старажытны перыяд і таму не абумоўлены заканамернасцямі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Графіка (грэч. *graphike*, ад *grapho* – пішу, малюю) – сукупнасць усіх сродкаў пісьма, сістэма стасункаў паміж літарамі пісьма і гукамі (фанемамі) маўлення, а таксама абрысы літар і іншых графічных знакаў.

Дысіміляцыя (лац. *dissimilatio* – распадабненне) – распадабненне блізкіх або аднолькавых паводле артыкуляцыі гукаў.

Дыярэза – выпадзенне аднаго або некалькіх гукаў.

Інтанацыя (лац. *intonare* – моцна, гучна вымаўляць) – сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы як адзінага цэлага і выражэння розных суб'ектыўна-мадальных значэнняў.

Лабіяльнасць – ступень удзелу губ у стварэнні гукаў.

Лагічны націск – выдзяленне ў межах фразы аднаго са слоў з мэтай ўзмацнення яго сэнсавай нагрузкі.

Музычны (танічны) націск – вылучэнне націскавага склада змяненнем вышыні асноўнага тону.

Назальнасць – ступень удзелу поласці носа ў вымаўленні гука.

Напружанасць гука – затрымка экскурсіі гука і большая сіла ціску паветра на галасавыя звязкі.

Нерухомы націск – націск, які застаецца нязменным пры формаўтварэнні.

Пазіцыйныя чаргаванні – заканамерная мена гукаў, якая адбываецца ў пэўнай пазіцыі і не ведае выключэнняў у пэўнай

моўнай сістэме. Бываюць двух тыпаў: з **паралельнымі радамі** – у кожнай канкрэтнай пазіцыі адрозніваецца аднолькавая колькасць гукавых адзінак і з **перасякальнымі радамі** – колькасць гукаў у розных фанетычных пазіцыях неаднолькавая.

Пад’ём – вертыкальнае становішча языка ў працэсе вымаўлення галоснага гука (верхні, сярэдні, ніжні).

Парадыгматычныя адносіны (грэч. *paradeigma* – прыклад, узор) – заканамернасці змянення (чаргавання) гукавых адзінак у залежнасці ад умоў вымаўлення (фанетычнага асяроддзя).

Перцэптыўна моцная пазіцыя – пазіцыя найменшай абумоўленасці фанемы, становішча найменшай залежнасці фанемы ад яе фанетычнага асяроддзя.

Перцэптыўна слабая пазіцыя – пазіцыя, у якой вымаўленчая якасць гука, што рэалізуе фанему, абумоўлена гэтай пазіцыяй.

Поўныя фанетычныя змены – працэс, у выніку якога якасць гука змяняецца настолькі, што ён супадае з іншым гукам.

Прагрэсіўнае ўздзеянне – уздзеянне, якое ідзе ад папярэдняга гука на наступны.

Праклітыкі – ненаціскныя словы, якія прымыкаюць да наступнага самастойнага слова.

Пратэза (грэч. *prothesis* – які стаіць спераду) – узнікненне гука ў пачатку слова.

Працягласць гучання – працягласць хістання паветраных струменяў за адзінку часу.

Прынцып арфаграфіі – сукупнасць правілаў, што вызначаюць прыняты ў літаратурнай мове правапіс слоў і іх форм. Вылучаюць **фанематычны (марфалагічны) П.** (адны і тыя ж літары беларускага алфавіта абазначаюць фанему ва ўсіх яе пазіцыйных відазмяненнях), **фанетычны П.** (напісанне перадае гучанне слова, літарай абазначаецца не фанема, а гук), **традыцыйны (традыцыйна-гістарычны) П.** (захоўваецца напісанне, замацаванае традыцыяй), **дыферэнцыйны П.** (атрымлівае прымяненне там, дзе два слова або дзве формы, што маюць тоесны фанемны склад, умоўна размяжоўваюцца пры дапамозе правапісу).

Рад – гарызантальнае становішча языка, у працэсе вымаўлення галоснага гука (пярэдні, сярэдні, задні).

Рухомы націск – націск, які можа змяняцца пры формаўтварэнні.

Рэгрэсіўнае ўздзеянне – уздзеянне наступнага гука на папярэдні.

Рэдукцыя (лац. *reductio* – адвядзенне назад, скарачэнне, змяншэнне) – змяненне артыкуляцыйных і акустычных характарыстык ненаціскага галоснага гука, выкліканае скарачэннем яго працягласці і паслабленнем напружанасці. У беларускай мове назіраецца **колькасная Р.** – змяненне (скарачэнне) напружанасці галоснага пры захаванні яго якасці і тэмбравых паказчыкаў.

Рэкурсія – 3-я, заключная фаза артыкуляцыі, пры якой адбываецца вяртанне маўленчых органаў да нейтральнага становішча.

Санорная тэорыя склада – тэорыя, заснаваная на акустычных крытэрыях склада: склад – гэта адмысловая хваля санорнасці (гучнасці).

Свабодны (рознамясцовы) націск – націск, які можа займаць у слове любое становішча: можа знаходзіцца ў пачатку, у сярэдзіне або ў канцы слова.

Сігніфікатыўна моцная пазіцыя – пазіцыя, у якой фанема выступае ў становішчы максімальнага адрознення. У гэтай пазіцыі фанема адрозніваецца ад іншых фанем, рэалізуецца адметным гукам.

Сігніфікатыўна слабая пазіцыя – пазіцыя неадрознення, нейтралізацыі фанемы.

Сінтагма (маўленчы такт) – фанетычная адзінка, якая вылучаецца інтанацыяй незакончанасці.

Сінтагматычныя адносіны (грэч. *syntagma* -- спалучанае) – спалучальныя ўласцівасці гукаў, заканамернасці іх лінейнага размяшчэння.

Склад – мінімальная вымаўленчая адзінка, што з’яўляецца полем рэалізацыі сегментных і суперсегментных прыкмет.

Складападзел – падзел фанетычных адзінак на склады: мяжа паміж двума складамі, якія ідуць адзін за другім у маўленчай плыні.

Складовы (сілабічны) прынцып графікі – прынцып, згодна з якім у якасці адзінкі чытання і пісьма выступае спалучэнне зычнай і наступнай галоснай літар, тоеснае складу.

Сцяжэнне гукаў – фанетычная з’ява, у выніку якой два аднолькавыя або блізкія ў пэўных адносінах гукі сцягваюцца ў адзін гук.

Тактавы (сінтагматычны) націск – выдзяленне больш моцным націскам аднаго са слоў (звычайна апошняга) у межах такта.

Тэорыя мускульнага напружання – тэорыя склада, паводле якой складам з’яўляецца гукавы адрэзак, што вымаўляецца адным імпульсам мускульнага напружання маўленчага апарата.

Фаналогія (грэч. *phone* – гук, *logos* – слова, вучэнне) – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавы бок мовы ў яе функцыянальнай значнасці.

Фанема (грэч. *phometa* – гук) – адзінка фаналогіі, якая функцыянуе ў складзе слоў і марфем і мае дыферэнцыйныя (адрознівальныя) і інтэгральныя (неадрознівальныя) прыкметы.

Фанетыка (ад грэч. *phonetikos* – гукавы, галасавы, *phone* – гук) – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы.

Фанетычная транскрыпцыя – спецыяльная сістэма запісу, якая ўжываецца пры апісанні фанетычных з’яў.

Фанетычныя словы – адзінкі, аб’яднаныя адным націскам.

Фіксаваны (аднамясцовы) націск – націск, які заўсёды знаходзіцца на пэўным складзе ў слове.

Фраза – найбольшая адзінка падзелу гукавой плыні, якая адпавядае адносна закончанаму па сэнсе выказванню і вылучаецца з тэксту інтанацыяй закончанасці.

Фразавы націск – выдзяленне больш моцным націскам аднаго з тактаў у межах фразы.

Частата гука – колькасць хістанняў галасавых звязак за адзінку часу.

Частковыя фанетычныя змены – працэс, у выніку якога змяняюцца толькі асобныя бакі якасці гука, у выніку чаго ўтвараюцца пэўныя мадыфікацыі аднаго і таго ж гука.

Экскурсія – 1-я фаза артыкуляцыі, якая характарызуецца пераходам органаў маўлення ад стану спакою да становішча, неабходнага для вымаўлення пэўнага гука.

Эспіраторная тэорыя склада – тэорыя, згодна з якой склад разумеецца як спалучэнне гукаў, што вымаўляецца адным штуршком паветра.

Энклітыкі – ненаціскныя словы, якія прымыкаюць да папярэдняга самастойнага слова.

Эпентэза (грэч. *epenthesis* – устаўка) – устаўка гука ў сярэдзіну слова.

Яканне – змяненне гукаў [o], [э] на [a] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам.

ЗМЕСТ

	С.
Праграма курса Сучасная беларуская мова: фанетыка і фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія.....	3
Пералік пытанняў да экзаменаў і залікаў.....	8
Літаратура.....	10
...	
Лекцыі.....	11
.	
Лекцыя 1. Беларуская мова як найважнейшая прыкмета нацыі....	11
Лекцыя 2. Фанетыка -- навука аб гукавым ладзе мовы.....	12
Лекцыя 3. Артыкуляцыйны аспект гукаў мовы.....	13
Лекцыя 4. Акустычны аспект гукаў мовы.....	14
Лекцыя 5. Перцэптыўны аспект гукаў мовы.....	15
Лекцыя 6. Склад. Націск. Інтанацыя.....	16
Лекцыя 7. Функцыянальны аспект гукаў мовы.....	17
Лекцыя 8. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў	18
Лекцыя 9. Сінтагматычная ідэнтыфікацыя фанем.....	19
Лекцыя 10. Фаналагічная сістэма беларускай мовы.....	20
Лекцыя 11. Сістэма зычных фанем у беларускай мове.....	21
Лекцыя 12. Арфаэпія.....	22
Лекцыя 13. Асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення	23
Лекцыя 14. Праблемы арфаэпічнай варыянтнасці.....	24
Лекцыя 15. Беларуская	25

графіка.....	
Лекцыя 16.	26
Арфаграфія.....	
Лекцыя 17. Правілы правапісу галосных. Правілы, не звязаныя з напісаннем літар у слове.....	27
Лекцыя 18. Правілы правапісу зычных.....	28
Лекцыя 19. Гісторыя беларускай арфаграфіі.....	29
Лекцыя 20. Тэндэнцыі развіцця арфаграфіі на сучасным этапе....	30
Тэматыка навуковых дакладаў.....	31
Практыкум.....	32
...	
Практычныя заняткі № 1. Пісьмовая работа № 1.....	32
Практычныя заняткі № 2. Агульныя звесткі пра беларускую мову.....	35
Практычныя заняткі № 3. Камунікатыўная функцыя мовы. Фанетыка як мовазнаўчая навука.....	38
Практычныя заняткі № 4. Артыкуляцыйны аспект гукаў мовы. Зычныя гукі.....	40
Практычныя заняткі № 5. Артыкуляцыйны аспект гукаў мовы. Галосныя гукі.....	42
Практычныя заняткі № 6. Акустычны і перцэптыўны аспекты гукаў мовы.....	44
Практычныя заняткі № 7. Змены гукаў у моўнай плыні.....	46
Практычныя заняткі № 8. Пазіцыйныя чаргаванні гукаў.....	48
Практычныя заняткі № 9. Гістарычныя чаргаванні гукаў.....	50
Практычныя заняткі № 10. Склад як фанетычная адзінка.....	52
Практычныя заняткі № 11. Прасаданыя фанетычныя адзінкі, іх роля ў арганізацыі моўнай плыні.....	54
Практычныя заняткі № 12. Пісьмовая работа №	56

2.....	
Практычныя заняткі № 13. Пісьмовая работа №	67
3.....	
Практычныя заняткі № 14. Фанема як рад гукаў, якія пазіцыйна чаргуюцца.....	68
...	
Практычныя заняткі № 15. Фанема як мінімальная частка фаналагічнай апазіцыі.....	70
Практычныя заняткі № 16. Фаналагічная сістэма беларускай мовы. Сістэма зычных фанем.....	71
Практычныя заняткі № 17. Фаналагічная сістэма беларускай мовы. Сістэма галосных фанем.....	73
Практычныя заняткі № 18. Прадмет арфаэпіі. Арфаэпічная норма.....	75
...	
Практычныя заняткі № 19. Праблемы варыянтнасці на фанетычным узроўні.....	77
Практычныя заняткі № 20. Арфаграфія. Яе прадмет і задачы.....	78
Практычныя заняткі № 21. Фанетычны прынцып правапісу.....	81
Практычныя заняткі № 22. Фанематычны прынцып правапісу....	83
Практычныя заняткі № 23. Напісанне слоў злітна, асобна, праз злучок. Ужыванне вялікай літары. Традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні.....	85
Практычныя заняткі № 24. Пісьмовая работа №	88
4.....	
Тэматыка	99
КСР.....	
Матэрыялы	да 101
КСР.....	
Прамежкавы залік.....	137
Тэрміналагічны мінімум.....	138